

ΜΑΡΙΑΝΟΣ Δ. ΚΑΡΑΣΗΣ

Η ρωμαϊκή έννοια του δικαίου κατά τον ορισμό του Κέλσου (D. 1, 1, 1 pr.) και οι ελληνικές επιδράσεις

Ως εισαγωγή σε μία μεθοδολογία του Ρωμαϊκού δικαίου

§1. ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΟΝ. I. Ο ορισμός του Κέλσου και η σημασία του. II. Η ιδιαίτερη φύση του ορισμού και τα δύο στοιχεία του. §2. ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΩΣ BONUM ET AEQUUM-Η ΣΤΩΙΚΗ ΕΠΙΔΡΑΣΗ. I. Η ΣΤΩΙΚΗ ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΓΕΝΙΚΑ. Α. Η στωική φιλοσοφία. Β. Σκιπίων ο Αφρικανός ο νεώτερος. Γ. Παναίτιος ο Ρόδιος. II. Η ΣΤΩΙΚΗ ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΣΤΟ ΔΙΚΑΙΟ. Α. Bonum et aequum ως κριτήρια ουσιαστικής δικαιοσύνης. Β. Επίδραση στο δίκαιο ως bonum. Γ. Επίδραση στο δίκαιο ως aequum. Δ. Η ιδέα της humanitas. §3. ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΩΣ ARS- ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ. I. ΤΟ ΡΩΜΑΪΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΩΣ ΔΙΚΑΙΟ ΤΗΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΩΣ. Α. Έννοια και παράγοντες διαπλάσεως. Β. Δίκαιο της περιπτώσεως και αφηρημένη σκέψη. Γ. Divisio και partitio – Το πλατωνικό υπόβαθρο. II. ΤΡΟΠΟΙ ΕΥΡΕΣΕΩΣ ΚΑΙ ΘΕΜΕΛΙΩΣΕΩΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ. Α. Εύρεση του δικαίου. 1. Inventio (ρητορική τοπική); 2. Intuitio-Αριστοτελική επίδραση. Β. Θεμελίωση της δικαιοσύνης κρίσεως. 1. Rationes decidendi-Θεωρία του Horak. 2. Ελληνικές επιδράσεις. α. Επί των θεμελιώσεων «ουσιαστικής Λογικής»: Στωικές επιδράσεις. β. Επί των θεμελιώσεων «τυπικής Λογικής». αα. Αριστοτελικές επιδράσεις αλλά και ευκλείδειες. ββ. Στωικές επιδράσεις.

§ 1.I. Χαρακτηριστικός για όλη την ρωμαϊκή δικαιοκή παράδοση¹ είναι

1. Βλ. M. Voigt, Das ius naturale, aequum et bonum und das ius gentium der Römer, σε 4 τόμους, 1856/1966 (3₁+3₂: strictum ius, aequum et bonum). Th. Mayermaly, Vom Rechtsbegriff der Römer, ÖsterZ für ö. Recht IX (1958/59) 151, 155 εε.· Pringsheim, Bonum et aequum, εις Gesammelte Abhandlungen I, 1961, σ. 173 εε.· v. Lübtow, SZ 66 (1948) 458 εε.· Riccobono, BIDR 49/50 (1947) 223 εε.· BIDR 53/54 (1948) 1 εε.· Ceramì, La concezione celsina del "ius", 1985.

ο ορισμός του *K é λ σ ο υ*², που αναφέρει ο *Ο υ λ π ι α ν ό ς*³ στην αρχή του πρώτου βιβλίου των Πανδεκτών (D. 1, 1, 1 pr.): «*ius est ars boni et aequi*» («ἔστι γάρ νόμος⁴ τέχνη τοῦ καλοῦ καί τοῦ ἴσου», όπως αποδόθη-

2. Ο *P. I u v e n t i u s C e l s u s*, διαπρεπής νομικός της κλασικής περιόδου, διαδέχθηκε τον πατέρα του στην αρχηγία της σχολής των Προκουλιανών. Διετέλεσε πραιτωρ (το 107 μ.Χ. για δεύτερη φορά) και ύπατος (το 129 μ.Χ. για δεύτερη φορά) καθώς και μέλος του Συμβουλίου του Αδριανού. Βίαιη ιδιοσυγκρασία και τραχύς κατά την άσκηση της κριτικής, αλλά καθαρό μυαλό με σπάνια οξυδέρκεια, έγραψε *digesta* (39 βιβλία) καθώς και *epistulae*, *commentarii* και *quaestiones*. Χαρακτηριστικό του έργου του είναι η υποδειγματική σαφήνεια και η επιγραμματική έκφραση. Παροιμιώδεις έχουν μείνει πολλές ρήσεις του, μεταξύ άλλων και ο κανόνας *scire leges non hoc est verba earum tenere, sed vim ac potestatem* (D. 1, 3, 17).

3. Ο *D o m i t i u s U l p i a n u s*, σημαντικός νομικός της ύστερης κλασικής περιόδου, υπήρξε *assessor* του Παπινιανού. Από το έτος 222 μ.Χ. διετέλεσε *praefectus praetorio* και σύμβουλος του αυτοκράτορα Αλεξάνδρου Σεβήρου. Το 228 μ.Χ. δολοφονήθηκε από τους πραιτωριανούς. Υπήρξε πολυμαθέστατος και πολυγραφότατος, λιγότερο όμως από τον δάσκαλό του πρωτότυπος. Έγραψε *institutiones*, *regulae*, *definitiones*, *opiniones*, *responsa*, 83 βιβλία περί του *edictum* κ.ά. Φαίνεται ότι είχε σκοπό να πραγματευθεί ολόκληρο το δίκαιο, χρησιμοποιώντας και παραπέμποντας σε όλα τα έργα των προκατόχων του. Το ένα τρίτο των Πανδεκτών του Ιουστινιανού προέρχεται από έργα του.

4. Το “*ius*”, παρ’ όλο που αντιστοιχεί προς το ελληνικό «δίκαιον», αποδίδεται με την λέξη «νόμος» = *lex*, μάλλον διότι η λέξη αυτή εκφράζει την κυριότερη πηγή του δικαίου (*lex*, υπό την στενή έννοια ως *lex publica*, είναι η διάταξη που ψηφίζεται από την συνέλευση του λαού κατόπιν προτάσεως του αρμοδίου άρχοντος· βλ. Π ε τ ρ ο - π ο υ λ ο υ, Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού δικαίου², 1963, σ. 124) ως γραπτού δικαίου (*ius strictum*) κατ’ αντιδιαστολή προς το άγραφο δίκαιο (*ius non strictum*) που είναι (η διάκριση είναι πάντως ρευστή) είτε το έθιμο (*consuetudo*· βλ. Π ε τ ρ ό - π ο υ λ ο υ, ό.π., σ. 39 εε.· K a s e r, Das römische Privatrecht², 1971, σ. 39 εε.· W i e a c k e r, Römische Rechtsgeschichte I, 1988, σ. 499 εε.· S c h u l z, Prinzipien des römischen Rechts, 1934, σ. 9 εε.) είτε το φυσικό δίκαιο (*ius naturale*· βλ. V o g g e n - p e r g e r, Der Begriff des “*ius naturale*” im römischen Recht, 1952· K a s e r, ό.π., σ. 201, 204 ε.· W i e a c k e r, ό.π., σ. 510· H o n s e l l/M a y e r-M a l y/S e l b, Römisches Recht⁴, 1986, σ. 50-51). Το “*ius*” αντιστοιχεί πράγματι προς το ελληνικό «δίκαιον» και πιο συγκεκριμένα προς τον αττικό όρο «δίκη» (Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο υ, ό.π., σ. 36 σημ. 1) και σημαίνει την έννομη τάξη (βλ. M a y e r-M a l y, Der Gedanke der Rechtsordnung und das röm. Recht, SZ 99, 1982, 300) γενικά αλλά και την εξουσία που οι κανόνες της απονέμουν στο πρόσωπο (το σημερινό «δικαίωμα»· για την γένεση και εξέλιξη της έννοιας αυτής βλ. C o i n g/L a w s o n, Das subj. Recht u. der Rechtsschutz der Persönlichkeit, 1959· L a r e n z, FS für Sontis, 1977, σ. 129 εε.), χωρίς πάντως οι Ρωμαίοι να έχουν και θεωρητικά συλλάβει την διάκριση αυτή και να την «ζουν» τόσο άμεσα όσο εμείς σήμερα (K a s e r, ό.π., σ. 195). Η πράξη με την οποία επιδιώκεται η πραγμάτωση του δικαίου καλείται *a c t i o*, ελληνιστί δε (στο αττικό δίκαιο) και πάλι δ ί κ η (Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο υ, ό.π., σ. 36 σημ. 1). Το πρόσωπο που συμμορφώνεται προς τις επιταγές της έννομης τάξεως ονομάζεται *i u s t u s* (: «δίκαιος»· βλ. W i e a c k e r, ό.π., σ. 508-509), η δε επιδεικνυόμενη από αυτόν αρετή *i u -*

κε στα Βασ. 2, 1, 1)^{5,6}. Είναι διαδεδομένη η άποψη ότι ο ορισμός αυτός έχει στωική προέλευση⁷. Η άποψη αυτή βασίζεται στο γεγονός ότι από τον 2^{ον} αι. π.Χ. άκμαζε στην Ρώμη η στωική φιλοσοφία, όπως διδασκόταν μέσα στον κύκλο του Σκιπίωνα του Αφρικανού του νεωτέρου ιδίως από τον Παναίτιο τον Ρόδιο. Αλλά στην Ρώμη είχαν εισέλθει ήδη πιο πριν και άλλες τάσεις της ελληνικής-ελληνιστικής φιλοσοφίας (η πλατωνική με τον Καρνεάδη και η αριστοτελική με τον Κριτόλαο)⁸, ενώ αργότερα κατά τον 1^{ον} αι. μ.Χ. δημι-

stitia (: «δικαιοσύνη»)· για την ελληνική καταγωγή βλ. *Pringsheim*, *Römische Aequitas der christlichen Kaiser*, εις *Gesammelte Abhandlungen I*, 1961, σ. 227, 243.

5. Μέχρι τα Βασιλικά η σταθερή απόδοση του “*boni et aequi*” ήταν «καλόν και δίκαιον»· *Pringsheim*, *Bonum et aequum*, εις *Gesammelte Abhandlungen I*, 1961, σ. 179.

6. Είναι ο μοναδικός ορισμός του *ius*, που συναντά κανείς στις ρωμαϊκές πηγές (*Schulz*, *Geschichte der röm. Rechtsw.*, 1961, σ. 160· *Honsel/Mayer-Maly/Selb*, ό.π., σ. 50), τούτο δε οφείλεται –όπως λέγει ο *Mayer-Maly*, ό.π., σ. 150, 155 – κατά πρώτο λόγο στην τάση των Ρωμαίων νομικών να αποφεύγουν εννοιολογικούς προσδιορισμούς και να συζητούν θεμελιακά θέματα. Ολόκληρο το σχετικό απόσπασμα έχει ως εξής: *Ulpianus 1 inst. D. 1, 1, 1 pr.*: *Iuri operam daturum prius nosse oportet, unde nomen iuris descendat, est audem a iustitia appellatum: nam, et eleganter Celsus definit, ius est ars boni et aequi*. Για την επίδραση του ορισμού αυτού στους ρωμαίους νομικούς βλ. *Mayer-Maly*, *Vom Begriff*, ό.π., σ. 163 εε. Στον εν λόγω ορισμό του *ius* από τον Κέλσο ανάγεται και ο ορισμός του *ius naturale* από τον Παύλο: “*Ius pluribus modis dicitur: uno modo, cum id, quod [semper] aequum ac bonum est ius dicitur, ut est ius naturale (D. 1, 1, 11)*· για την ερμηνεία αυτού βλ. *Voggen sperger*, ό.π., σ. 85 εε.

7. Π.χ. *Kübler* (-*Βιζουκίδης*), *Το ρωμαϊκόν δίκαιον κατά τους πρώτους αιώνες*, 1940, σ. 10· *Pringsheim*, *Jus aequum und jus strictum: Aequitas und bona fides: Bonum et aequum*, καθώς και *Römische aequitas der christlichen Kaiser*, εις *Gesammelte Abhandlungen I*, 1961, σ. 131 εε., 154 ε., 173 εε. και 224 εε., αντιστοίχως.

8. Η φιλοσοφική επίδραση είναι ίσως η ώριμη φάση ενός μακρού πολιτιστικού συγχωτισμού των δύο λαών, ο οποίος είχε αρχίσει από τα μέσα του 8^{ου} π.Χ. αι., οπότε οι Έλληνες είχαν εδραιώσει την παρουσία τους στην νότια Ιταλία και λίγο αργότερα στην Σικελία (*G. Alföldy - Α. Χανιώτης*, *Ιστορία της ρωμαϊκής κοινωνίας*, 1988, σ. 26· βλ. και *Κ. Δεσποτοπούλου*, *Αρχύτου «λογισμός» και «λογιστικά»*, εις *Μελετήματα φιλολογίας και φιλοσοφίας*, 1998, σ. 65 εε.=*Φιλοσοφία και διαλεκτική*, 1990, σ. 146 εε.), και εκδηλώνόταν με την πάροδο του χρόνου ποικιλοτρόπως. Π.χ. το 240 π.Χ. για πρώτη φορά ένας Έλληνας από τον Τάραντα, πολιτογραφημένος Ρωμαίος με το όνομα *Λεύκιος Λίβιος Ανδρόνικος*, ο πρώτος χρονολογικά ποιητής της λατινικής γραμματείας, παρέστησε ελληνικό δράμα στην Ρώμη και άρχισε να μεταφράζει στην λατινική γλώσσα τραγωδίες και κωμωδίες (*Τατάκης*, *Παναίτιος ο Ρόδιος*, ιδρυτής της Μέσης Στοάς, εις *Μελέτες ιστορίας της φιλοσοφίας*, 1980, σ. 130· *E. J. Kenney - M. V. Claussen - Θ. Πίκουλα*, *Α. Σιδέρη-Τόλια*, 1998, σ. 96 εε., 1069 εε.· *Rose*, ό.π., σ. 23-24). Το 454 π.Χ. περίπου οι Ρωμαίοι, προκειμένου να κωδικοποιήσουν την νομοθεσία τους, απέστειλαν στην Ελλάδα τριμε-

ουργήθηκαν στην Ρώμη δύο αντιμαχόμενες σχολές δικαίου (*schole, sectae*⁹), η Σχολή των Προκουλιανών και η Σχολή των Σαβινιανών, από τις οποίες η πρώτη ακολουθούσε –όπως λέγεται– την αριστοτελική και η δεύτερη την στωική φιλοσοφία¹⁰. Ο ίδιος ο Κ έ λ σ ο ς, στις αρχές του

λή επιτροπή να αντιγράψουν τους περίφημους νόμους του Σόλωνος και να μελετήσουν τις καλύτερες νομοθεσίες άλλων ελληνικών πόλεων. Πρόκειται για τον «Δωδεκάδελτο Νόμο» (*Lex Duodecim Tabularum*), 451/450 π.Χ., που αναμφισβήτητα υπέστη την επίδραση του ελληνικού δικαίου· βλ. Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο, ό.π., σ. 120 εε.· Π α ν τ α ζ ό π ο υ λ ο, Ρωμαϊκόν δίκαιον εν διαλεκτική συναρτήσει προς το ελληνικόν Α', 1974, σ. 162 εε.· και ιδίως G. C i u l e i, Die XII Tafeln und die römische Gesamtschicht nach Griechenland, ZRG 64, 1944, 350-354· J. D e l z, Der griechische Einfluss auf die Zwölftafelgesetzgebung, MH 23, 1966, 69-83· επίσης W i e a c k e r, ό.π., σ. 300 εε.· K i p p, Geschichte der Quellen des Römischen Rechts, 1909, σ. 38 εε.· K a s e r, Römische Rechtsgeschichte, 1950, σ. 56 εε.· S c h u l z, Prinzipien des Römischen Rechts, 1934, σ. 5, ο οποίος επισημαίνει ότι και η ιδέα της κωδικοποίησης είναι ελληνική και ότι και η άλλη μεγάλη κωδικοποίηση (του Ιουστινιανού, 529-534) είναι ως όλο έργο του ελληνικού πνεύματος. Η ρωμαϊκή αντίληψη αποκρούει την κωδικοποίηση και τηρεί αυστηρά επιφυλακτική στάση έναντι των νομοθεσιών. Τούτο οφείλεται στην διαφορετική αφετηρία: Ενώ στην Ελλάδα εκείνο που ενδιαφέρει είναι το δίκαιο της πόλεως, στην Ρώμη πρόκειται για ένα νομικό σύστημα που σχετίζεται με την προσωπικότητα του ατόμου, δηλ. ενός μεμονωμένου ανθρώπου ελεύθερου από τα «δεσμά της πόλεως» και της συνδεόμενης με αυτήν νομοθεσίας. Γι' αυτό και η νομική λογοτεχνία των Ρωμαίων αντλεί από ελληνικές πηγές σε πολύ πιο περιορισμένο βαθμό από ό,τι η υπόλοιπη ρωμαϊκή ζωή (M. v. A l b r e c h t, επιμ. Δ. Νικήτα, Ιστορία της ρωμαϊκής λογοτεχνίας I, Παν/κές εκδ. Κρήτης, 1999, σ. 703).

9. *Schöle*, κατά τον Γ ά ι ο και Π λ ί ν ι ο· *sectae* κατά τον Π ο μ π ό ν ι ο (S c h u l z, Geschichte, 142).

10. Οι δύο νομικές σχολές των Προκουλιανών και των Σαβινιανών, που κατά τον P o m p o n i u s, (D. 1, 2, 2, 47) ανάγονται αντιστοίχως στον L a b e o και τον C a p r i t o (με διαδόχους τον P r o c u l u s και τον S a b i n u s, από τους οποίους πήραν το όνομά τους) δεν ήταν πραγματικά εκπαιδευτικά ιδρύματα αλλά προσωπικού χαρακτήρα ενώσεις κορυφαίων νομικών με τους οπαδούς τους, που καλλιεργούσαν μια ορισμένη νομική παράδοση. Διέθεταν μια ορισμένη οργάνωση κάτω από έναν αναγνωρισμένο αρχηγό, κατά το πρότυπο των ελληνικών φιλοσοφικών σχολών. Η μεταξύ τους αντίθεση αναγόταν όμως σε ζητήματα λεπτομερειακά (μερικά από αυτά μνημονεύουν οι S o h m / M i t t e i s / W e g n e r, Institutionen¹⁷, 1924, σ. 98 σημ. 16) ώσπου εκφυλλίσθηκε και κατάληξε απλή σχολική αντίθεση. Η επιβίωσή τους για πολλές γενιές (έως τα μέσα του 2^{ου} μ.Χ. αι.) οφείλεται μάλλον στον ανταγωνισμό των ηγετών τους (που είχε και πολιτικά αίτια· οι Προκουλιανοί είχαν συντηρητικό, ενώ οι Σαβινιανοί προοδευτικό προσανατολισμό) και στην τάση των Ρωμαίων να ακολουθούν πιστά τις νομικές αυθεντίες. Λέγεται ότι οι μεταξύ τους διαφωνίες οφείλονταν και στις διαφορετικές φιλοσοφικές κατευθύνσεις, δεδομένου ότι οι Προκουλιανοί ήσαν οπαδοί της αριστοτελικής, ενώ οι Σαβινιανοί ήσαν οπαδοί της στωικής φιλοσοφίας (P. S o k o l o w s k i, Die Philosophie im Privatrecht I, 1902, σ. 69-111, 111-145· αντιθ. όμως H ä g e r s t r o m, Der röm. Obligationsbegriff I, 246-261). Χαρακτηριστική προς τούτο είναι η περίπτωση της κτήσεως κυριότητας με *specificatio*. Οι Πρόκουλιανοί υποστήριζαν,

2^{ου} αι. μ.Χ., βρίσκεται επί κεφαλής της Σχολής των Προκουλιανών. Στα δεδομένα αυτά προστίθεται και το γεγονός ότι η «εγκύκλιος παιδεία», που είχε εισαχθεί από την Ελλάδα και διδασκόταν με την μορφή των “artes liberales” (: μαθήσεις γενικής μορφώσεως του ελεύθερου ανθρώπου¹¹) στις ρωμαϊκές ρητορικές σχολές, περιλάμβανε τουλάχιστον από τις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ. και την «διαλεκτική» (: λογική) όχι μιας ορισμένης φιλοσοφικής κατευθύνσεως αλλά γενικά¹². Έτσι το ερώτημα για

σύμφωνα με την αριστοτελική θεωρία περί ε ί δ ο υ ς, ότι κύριος του νέου πράγματος γίνεται ο κύριος του ε ί δ ο υ ς (π.χ. ο ζωγράφος)· προς την άποψη δε αυτή συμφωνούσε και ο Γ ά ι ο ς (Π, 79), ο οποίος δεχόταν ότι πρόκειται όχι για ένωση αλλά για ε ι δ ο π ο ί η σ η. Οι Σαβινιανοί, ακολουθώντας την στωική αντίληψη περί ο υ σ ί α ς, δίδασκαν ότι κύριος του νέου πράγματος (π.χ. του ζωγραφικού πίνακα) είναι –αντιθέτως– ο κύριος της ο υ σ ί α ς (του ξύλου ή του υφάσματος). Αργότερα ο Ιουστινιανός, επιδιώκοντας συμβιβασμό της αντιθέσεως, θέσπισε (Inst. 2, 1, 15· D. 41, 1, 7, 7) ότι το νέο είδος μπορεί να αναχθεί στην αρχική του μορφή, δεν ανήκει στον ειδοποιήσαντα (δηλ. στον κατασκευαστή του νέου είδους) αλλά στον κύριο της ύλης (ουσίας). Πρβλ. γενικά Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο, ό.π., σ. 147 εε· Π α ν τ α ζ ό π ο υ λ ο, ό.π., σ. 148 εε· S c h u l z, Geschichte, 140-146· S o h m/M i t t e i s/W e n g e r, ό.π., σ. 95-99· K a s e r, ό.π., § 41· J ö r s/K u n k e l/W e n g e r, Römisches Recht³ (1949) § 18· H o n s e l l/M a y e r-M a l y/S e l b, Römisches Recht¹⁴ (1986), σ. 30-31· D u l c k e i t/S c h w a r z/W a l d s t e i n, Römische Rechtsgeschichte⁵ (1989), § 34 I.

11. Έτσι L. B i e l e r (-Αρ. Σκιαδάς), Ιστορία της ρωμαϊκής λογοτεχνίας, 1972, σ. 151.

12. Ο όρος «εγκύκλιος παιδεία» (Q u i n t i l i a n u s, Institutio Oratoria 1.10.1: “orbis ille doctrinae quem Graeci ἐγκύκλιον παιδείαν vocant”) περιλαμβάνει τον κύκλο των γνώσεων που είναι απαραίτητες προτού ο μαθητής αφοσιωθεί στην μελέτη του ειδικού αντικειμένου που τον ενδιαφέρει. Οι σοφιστές ήταν οι πρώτοι που ισχυρίστηκαν ότι μπορούν να μεταδώσουν στους μαθητές τους κάθε είδους γνώσεως που θα τους χρησίμευε στην καθημερινή τους ζωή, στην πρόοδο και την κοινωνική και πολιτική τους διάκριση. Ο Ι π π ί α ς ο Η λ ε ί ο ς δίδασκε όλους εκείνους τους τομείς που ήταν απαραίτητοι για ένα ελεύθερο άνθρωπο: αστρονομία, γεωμετρία, αριθμητική μουσική, γραμματική («τέχναι», Π λ ά τ., Ιππ. Ελ. 368 b · C i c., De Or. 3, 127· «ἐλευθέριοι ἐπιστήμαι», Α ρ ι σ τ ο τ., Πολ. 1377b 15· «ἐλευθέριος παιδεία», Πολ. 1338 a 32). Η παράδοση αυτή συνεχίστηκε και κατά την ελληνιστική περίοδο. Οι γνωστότερες αναφορές βρίσκονται στον Δ ι ο ν ύ σ ι ο Α λ ι κ α ρ ν α σ σ έ α («Περί συνθέσεως ονομάτων», 25) και στον Π λ ο ύ τ α ρ χ ο (Ηθ. 2, 1135 d «ἐγκύκλιος παιδεία» πρβλ. «οί περί τὰ ἐγκύκλια παιδευταί», Π λ ο υ τ., Αλεξ. 7). Τον 1ον αι. π.Χ. εμφανίζεται το σπουδαίο έργο του Β ά ρ ρ ω ν ο ς Disciplinalum libri IX με έντονα εγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα, που περιλαμβάνει κατά σειράν τα εξής βιβλία: 1) Γραμματική 2) Διαλεκτική 3) Ρητορική 4) Γεωμετρία 5) Αριθμητική 6) Αστρονομία 7) Μουσική 8) Ιατρική 9) Αρχιτεκτονική. Τα επτά πρώτα βιβλία απετέλεσαν την βάση για τις artes liberales, οι οποίες ως trivium (γραμματική, διαλεκτική, ρητορική) και ως quadrivium (γεωμετρία, αριθμητική, αστρονομία, μουσική) διδάχθηκαν στην Ευρώπη έως το τέλος της μεσαιωνικής εποχής. Πρβλ. L. B i e l e r, ό.π· E. C u r t i u s, Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter, 1948, σ. 44 ε· O. M a u c h, Der lateinische Begriff ‘disci-

τον ορισμό του Κ έ λ σ ο υ τίθεται εκ νέου: Έχει ο ορισμός αυτός πράγματι στωική προέλευση, με ποια έννοια και σε ποια έκταση; Μήπως πέ-
ραν της στωικής έχει υποστεί και άλλες –κυρίως αριστοτελικές ή πλατω-
νικές– επιδράσεις;

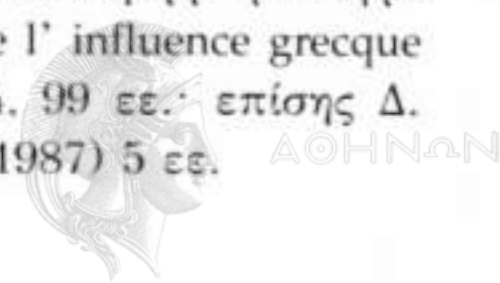
Το ερώτημα αυτό είναι για την ιστορία των δικαιοκτών ιδεών εξόχως ενδιαφέρον, αλλά διόλου ευχερές, με πρώτη δυσχέρεια –όπως επισημαί-
νει ο W i e a c k e r¹³– την κορυφαία, σχεδόν μετωπική, αντιπαράθεση
μεταξύ φιλολόγων και ρωμαϊστών. Οι φιλόλογοι, υπό την επίδραση των
πολιτιστικών ιδεωδών της ελληνο-ρωμαϊκής παιδείας, που είχαν κατα-
κτήσει τις τάξεις των μορφωμένων ρωμαίων πολιτών, έχουν την τάση να
αναγνωρίζουν στην ελληνική θεωρία μεγαλύτερη επιρροή στην διάπλαση
της ρωμαϊκής σκέψεως απ' ό,τι οι ιστορικοί του δικαίου¹⁴. Αυτοί, εμμέ-
νοντας στην αρχή ότι το δίκαιο διέπεται από δική του προβληματική και
υπόκειται σε αυτόνομη εξέλιξη, αντιμετωπίζουν την ρωμαϊκή έννομη τά-
ξη ως ιδιαίτερο ιστορικό φαινόμενο. Εν τω μεταξύ στην πλευρά των φι-
λολόγων έχουν περάσει και εκείνοι από τους ιστορικούς του δικαίου που
θεωρούν το ΡΔ ως στοιχείο του όλου ελληνο-ρωμαϊκού πολιτισμού ή της
όλης πνευματικής παραδόσεως της Δύσεως, όπως στην Ιταλία οι R i c c o -
b o n o και L a P i r a, στην Ιταλία ο V i l l e y, στην Γερμανία ο K ü b -
l e r, ή στην Αγγλία ο P. S t e i n και αυτός ο ιδιαίτερα κριτικός F r i t z
S c h u l z¹⁵. Από το άλλο μέρος, ιστορικοί του δικαίου οπαδοί μιας αυ-
τοτελούς εξελίξεως, όπως οι P r i n g s h e i m, C o i n g, W i e a c k e

plina", 1941, σ. 9 εε.· M a r r o u (-Baumann), Geschichte der Erziehung im klassischen
Altertum, 1957, σ. 260 εε, 337 εε.· J. C h r i s t e s, Bildung und Gesellschaft. Die
Einschätzung der Bildung und ihre Vermittlung in der griechischen und römischen Antike,
1975, σ. 150 εε., 196 εε., 206 εε.· K ü h n e r t, Allgemeinbildung und Fachbildung,
1961.

13. Über das Verhältnis der römischen Fachjurisprudenz zur griechisch-hellenistischen
Theorie, IURA XX (1969), 448, 445.

14. Παράδειγμα ο J. S t r o u x, Römische Rechtswissenschaft und Rhetorik, 1949.
Εδώ και οι φιλόσοφοι του δικαίου, όπως ο K. H i l d e n b r a n d, Geschichte und
System der Rechts- und Staatsphilosophie I, 1860, σ. 523 εε., 593 εε.

15. R i c c o b o n o, BIDR 53/54 (1948) 5 εε.· L a P i r a, ιδίως SDHI 1 (1935) 319
εε.· BIDR 42 (1934) 336 εε.· 44 (1936) 131 εε.· πρβλ. Studi F. Virgili (1935)· V i l l e y,
Recherches sur la littérature didactique du droit romain, 1945· Logique d' Aristote et
droit romain, RHD 29 (1951) 309 εε.· S t e i n, Regulae iuris, 1966, σ. 33 εε.· K ü b l e r
(-Βιζουκίδης), Το ΡΔ κατά τους πρώτους αιώνες, 1940· Griechische Einflüsse auf die
Entwicklung der röm. Rechtswissenschaft gegen Ende der Republikanischen Zeit, ACI
Roma 1, 1934, 79 εε.· S c h u l z, History of Roman Legal Science, 1946 (γερμ. μετάφρ.
Geschichte der röm. Rechtswissenschaft, 1961). Πρβλ. και S e n n, De l' influence grecque
sur le droit romain de la fin de la république, ACI Roma 1, 1934, 99 εε.· επίσης Δ.
Μ π ό σ δ α, Σοφία ελληνική και ρωμαϊκή νομική σκέψη, EEN 54 (1987) 5 εε.

r, K a s e r, H o r a k, W a l d s t e i n, M i q u e l¹⁶ και άλλοι¹⁷, αναγνωρίζουν εν τούτοις επιρροές της ελληνικής σκέψεως, πλην σε διαφορετική ο καθένας έκταση και από διαφορετικές ελληνικές πηγές. Υπάρχει κάποια διέξοδος μέσα από αυτόν τον λαβύρινθο; Υπάρχει, λέει ο W a l d s t e i n, υπενθυμίζοντας την περίφημη ρήση του Πομπώνιου στον Άμλετ: “Though this be madness, yet there is method in ‘t’”¹⁸. Το νήμα για την διέξοδο μας δίνει ο ορισμός του Κ έ λ σ ο υ. Αν το ξετυλίξει κανείς σιγά-σιγά και προσεκτικά, θα μπορέσει ίσως να οδηγηθεί σε κάποια χρήσιμα και ασφαλή συμπεράσματα για ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά της ρωμαϊκής δικαιοσύνης αντιλήψεως σε αναφορά με την ελληνική φιλοσοφική σκέψη, τα οποία θα μπορούσαν να αποτελέσουν την βάση για την διατύπωση μιας –υπό σύγχρονη έννοια– μεθοδολογίας του Ρωμαϊκού δικαίου¹⁹.

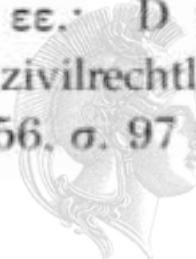
II. Ο ορισμός του Κ έ λ σ ο υ συνδέει το δίκαιο αφ’ ενός με ένα φορμαλιστικό στοιχείο (το δίκαιο είναι «τέχνη», *ars*) και αφ’ ετέρου με ένα ουσιαστικό (το δίκαιο είναι τέχνη «τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ἴσου», *boni et aequi*). Φορμαλιστικό και ουσιαστικό στοιχείο ορίζουν την έννοια του *ius*, το μεν πρώτο ως *genus proximum*, το δε δεύτερο ως *defferentia specifica*. Ο ορισμός αυτός (ορισμός πράγματος και όχι ονόματος, αφού δεν εξηγεί το όνομα, αλλά εκθέτει τα χαρακτηριστικά του οριστέου, *definiendum*) είναι πάντως ατελής, διότι το ορίζον (*definiens*) αποδίδεται με έννοιες α-

16. P r i n g s h e i m, Η ελληνική επίδρασις επί του ΡΔ, EEN 26 (1959) 601 εε.· Gesammelte Abhandlungen I, 1961, passim· πρβλ. και Geltungsbereich und Wirkung des altgriechischen Rechts, AIA 15 (1951-52) 65 εε.· C o i n g, Zur Einfluss des Aristoteles auf die Entwicklung des röm. Rechts, SZ 69 (1952) 24 εε.· W i e a c k e r, ό.π.· K a s e r, Zur Methode der röm. Rechtsfindung, 1962· H o r a k, Rationes decidendi, 1969· W a l d s t e i n, Konsequenz als Argument klassischer Juristen, SZ 92 (1975) 26 εε.· Topik und Intuition in der röm. Rechtswissenschaft, Fg. für A. Herdlitzka, 1972, σ. 237 εε.· M i q u e l, Stoische Logik und röm. Jurisprudenz, SZ 87 (1970) 85 εε.

17. Π.χ. V i e h w e g, Topik und Jurisprudenz⁵ (1974) 19 εε., 46 εε.· M e y e r, Die Quaestiones der Phetorik und die Anfänge der juristischen Methodenlehre, SZ 68 (1951) 30 εε.· Nachtrag zur Quaestionenlehre, SZ 72 (1955) 357εε.· S t e i n w e n t e r, Rhetorik und römischer Zivilprozess, SZ 65, 69 εε.· W e s e l, Rhetorische Statuslehre und Gesetzesauslegung der römischen Juristen, 1967.

18. Σ α ί ξ π η ρ, Άμλετ (μετάφρ. Β. Ρώτα), Ίκαρος, 1953, Πράξη Β', Σκ. 2: «Αν και όλα αυτά είναι τρέλα, έχουν όμως σειρά».

19. Για το πρόβλημα του επιτρεπτού της εφαρμογής σύγχρονων νομικών εννοιών και κατηγοριών σε ζητήματα ιστορίας του δικαίου βλ. W i e a c k e r, Notizen zur rechtshistorischen Hermeneutik, εις Ausgewählte Schriften I, 1983, σ. 84 εε.· D u l c k e i t, Philosophie und Rechtsgeschichte, 1950· S e i d l, Moderne zivilrechtliche Lehren als Erkenntnismittel der Rechtsgeschichte, FS für H. Lehmann, I, 1956, σ. 97 εε.

όριστες (*ars – boni et aequi*)²⁰. όχι όμως και διότι δεν περιλαμβάνει και άλλα εξ ίσου ισότιμα χαρακτηριστικά του δικαίου, όπως το στοιχείο του εξαναγκασμού ή το στοιχείο της *utilitas*. Τόσο ο εξαναγκασμός όσο και η *utilitas* παρελείφθησαν από τον ορισμό μάλλον ως αυτονόητα. Ο εξαναγκασμός, ως συνέπεια του ετερόνομου χαρακτήρα του δικαίου, αποτελεί πράγματι ουσιώδες στοιχείο του δικαίου (το οποίο μάλιστα πρώτοι οι Ρωμαίοι διέκριναν, διαχωρίζοντας μέσω του στοιχείου αυτού το δίκαιο από τους λοιπούς κανόνες συμπεριφοράς, αφ' ενός από το *fas*, όσιον²¹, και αφ' ετέρου από τον *mos*, *mores*, *maiorum*, παραδεδομένα ήθη²²). αλλά δεν ήταν αναγκαίο να περιληφθεί και ρητά στον ορισμό, δεδομένου ότι προκύπτει από το πρώτο σκέλος αυτού, το δίκαιο ως “*ars*”, ως ορισμένη διαδικασία απονομής του δικαίου. Η *utilitas* (ωφέλεια, συμφέρον) εμφανίζεται υπό δύο όψεις: ως *utilitas communis* (*publica*), «κοινόν συμφέρον», αποτελεί αυτονόητο στοιχείο του δημόσιου δικαίου (*ius quod ad statum rei Romanae spectat*) και ως *utilitas privata* (ιδιωτικό συμφέρον) είναι αυτονόητο στοιχείο του ιδιωτικού δικαίου (*ius quod ad singulorum utilitatem spectat*)²³. *Utilitas communis* και *utilitas privata* είναι έννοιες τόσο διαφορετικές, που δεν δικαιολογούν την αναγωγή τους σε ενιαίο στοιχείο ενός ορισμού του δικαίου²⁴. Τα στοιχεία που δηλώνονται στον ορισμό του Κ έ λ σ ο υ (“*ars*” αφ' ενός και “*boni et aequi*” αφ' ετέρου) είναι μάλλον τα μόνα αναγκαία, που αποδίδουν τα ουσιώδη χαρακτηριστικά του δικαίου κατά την ρωμαϊκή αντίληψη. Το καθένα από τα στοιχεία αυτά πρέπει να μελετηθεί χωριστά.

§ 2. Η μελέτη μπορεί να αρχίσει από το ουσιαστικό στοιχείο του ορι-

20. Τούτο όμως δεν σημαίνει ότι ο ορισμός είναι (όπως λέει ο *Schulz*, *Geschichte der röm. Rechtswissenschaft*, 1961, σ. 160) κενός περιεχομένου (ορθώς εναντίον ο *Wieacker*, *Röm. Rechtsgeschichte* I, 1988, σ. 508 σημ. 26).

21. Βλ. *Πετρόπουλο*, ό.π., σ. 38/39· *Kaser*, ό.π., σ. 24 εε· *Schulz*, ό.π., σ. 80 εε· *Wieacker*, ό.π., σ. 275 ε., 315.

22. Βλ. *Kaser*, ό.π., σ. 195/196· *Schulz*, ό.π., σ. 28, 72, 86 εε., 162.

23. *Inst.* 1, 1, § 4· *D.* 1, 1, 1 § 2 (Ουλπιανός).

24. Η *utilitas* υπό την πρώτη της εκδοχή έχει ελληνική καταγωγή και μάλιστα πολλαπλή, πυθαγόρεια (ανάγεται στον πυθαγόρειο φιλόσοφο και πολιτικό Α ρ χ ύ τ α, 460-365 π.Χ., που δίδαξε ότι ένα από τα τρία στοιχεία του «τελείου νόμου» είναι ότι αυτός πρέπει να είναι «συμφέρων τῇ πολιτικῇ κοινωνίᾳ», δηλ. κοινωφελής (*Πανταζόπουλος*, ό.π., σ. 190), αριστοτελική (*Πολιτ.* 1282 18: «δίκαιον... δ' ἐστὶ τὸ κοινῇ συμφέρον»· *Ηθ. Νικ.* 2, 15-25: «... ταύτας δὴ που φαμέν ἡμεῖς νῦν οὐτ' εἶναι πολιτείας οὐτ' ὀρθοὺς νόμους ὅσοι μὴ ξυμπάσης τῆς πόλεως ἔνεκα τοῦ κοινοῦ ἐτέθησαν»), επικούρεια (με την έννοια αυτή ο σατιρικός Ο ρ ά τ ι ο ς την χαρακτηρίζει ως *mater iusti et aequi*· βλ. *Voggen sperger*, ό.π., σ. 92), πυθαγόρεια και στωική (*Πετρόπουλος*, ό.π., σ. 169 σημ. 25, με παραπομπή στον *Seneca*). Πρβλ. και Κ. Π ε ρ ι - φ α ν ά κ η, Η κρατούσα νυν περί δικαίου θεωρία εν σχέσει προς την ελληνικήν φιλοσοφίαν - Το κοινόν συμφέρον εν τω δικαίω, 1942.

σμού, που βρίσκεται στην ειδοποιό διαφορά του δικαίου από τις λοιπές τέχνες· το δίκαιο δεν είναι οποιαδήποτε τέχνη (ars) αλλά είναι η τέχνη boni et aequi («του καλού και του ίσου»). Τι σημαίνει όμως αυτό; Το περιεχόμενο του ορισμού είναι συνάρτηση της καταγωγής του. Η καταγωγή του ορισμού, ως προς το σκέλος τούτο, είναι αναμφίβολα στωική. Αλλά αυτό δεν μπορεί να γίνει αντιληπτό, αν δεν αναφερθεί κανείς πρώτα στις έμμεσες πηγές· αν δεν μεταφερθεί στο κλίμα της εποχής, όπως διαμορφώθηκε μέσα στον κύκλο του Σκιπίωνα του Αφρικανού του νεώτερου από την στωική διδασκαλία του Παναίτιου και στο πώς το κλίμα αυτό ευνόησε την ανάπτυξη και διάπλαση καίριων χαρακτηριστικών του ΡΔ. Η ιστορική μνήμη θα μας φέρει πρώτα στις πηγές της στωικής φιλοσοφίας από όπου άντλησε ο Παναίτιος, και κατόπιν θα μας οδηγήσει στην Ρώμη για να γνωρίσουμε τον κύκλο του Σκιπίωνα και να αφουγκρασθούμε εκεί τον αποφασιστικό λόγο του Παναίτιου.

Ι.Α. Η στωική φιλοσοφία, που ως φιλοσοφική Σχολή διατηρήθηκε στην ζωή εξακόσια περίπου χρόνια²⁵, εκτείνεται σε τρεις περιόδους· την περίοδο της αρχαίας, της μέσης και της νεώτερης Στοάς. Κύριοι εκπρόσωποι της αρχαίας Στοάς είναι ο Ζήνων (334-264;), ο Κλεάνθης (304-233;) και ο Χρύσιππος (281-208;)· της μέσης Στοάς ο Παναίτιος (180-110;) και ο Ποσειδώνιος (135-51;) και της νεώτερης Στοάς ο Σενέκας (πέθανε το 65 μ.Χ.), ο Επίκτητος (50-138 μ.Χ.) και ο Μάρκος Αυρήλιος (121-180 μ.Χ.). Κοινή αντίληψη όλων των στωικών είναι ότι η φιλοσοφία είναι «άσκησις αρετής». Κατά τους αρχαιότερους Στωικούς η φιλοσοφία διαιρείται σε τρία μέρη: σε λογική (που ερευνά τον λόγο, και διακρίνεται σε διαλεκτική και ρητορική, η δε διαλεκτική ειδικότερα σε λογική και γραμματική), σε φυσική (που εξετάζει τον κόσμο) και σε ηθική (που ερευνά το ήθος του ανθρώπου, το πράττειν). Ο ενάρετος και σοφός πρέπει να κατέχει όλες τις μαθήσεις. Οι τρεις κλάδοι είναι αρετές και, όπως η αρετή είναι ενιαία και αδιαίρετη, έτσι και οι τρεις κλάδοι είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένοι μεταξύ τους. Ενιαία και αδιαίρετη είναι λοιπόν και η φιλοσοφία. Μοιάζει, λένουν οι Στωικοί, με ένα αυγό: το τσόφλι του αυγού είναι η λογική, το ασπράδι η ηθική, το κιτρινάδι η φυσική. Φανερό, κατά την κρίση τους, ότι, αν και αλληλένδετα τα τρία μέρη, έχουν κάποια ιεραρχία· προϋπόθεση και βάση της λογικής και της ηθικής, η φυσική²⁶. Αφετηρία για τους Στωικούς είναι η πρωταρχία του λόγου και στην θεωρία και στην πρά-

25. Τατάκης, Οι αρχές και το πνεύμα της στωικής ηθικής, εις Μελέτες ιστορίας της φιλοσοφίας, 1980, σ. 103.

26. Τατάκης, ό.π., σ. 105.

ξη, όπως καθιερώθηκε από τον Σωκράτη και αναπτύχθηκε από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη. Αλλά ο λόγος στους Στωικούς προσλαμβάνει ένα πολύ γενικότερο νόημα. Είναι κάτι περισσότερο από υποκειμενική αρχή της γνώσεως και της πράξεως. Ο στωικός λόγος δεν βρίσκεται μόνο μέσα στα λογικά όντα, ως αρχή της υποκειμενικής τους υποστάσεως. Ο λόγος βρίσκεται παντού. Είναι η αρχή της ζωής του παντός· ο νόμος που προσδιορίζει ό,τι γίνεται στην ύλη, στο σύμπαν (κατά την έκφραση του Χρύσιππου, σύμφωνα με τον λόγο «τὰ μὲν γεγονότα γέγονε, τὰ δὲ γινόμενα γίνεται, τὰ γενησόμενα γενήσεται»), ο καθολικός νόμος της ζωής· γι' αυτό ο λόγος ονομάζεται και ειμαρμένη (fatum· «εἰμαρμένη ἐστὶν ὁ τοῦ κόσμου λόγος», Χρύσιππος). Αλλά ο λόγος ονομάζεται και «σπερματικός λόγος» του κόσμου, γιατί είναι το σπέρμα που γονιμοποιεί («τοὺς σπερματικοὺς λόγους ἡ ὕλη παραδεξαμένη ἔχει ἐν ἑαυτῇ», Χρύσιππος). Γιατί ο λόγος δεν ζει μόνον μέσα στην ύλη. Σαν το πλατωνικό αγαθό γονιμοποιεί και τον αντικειμενικό και τον υποκειμενικό κόσμο, την ύλη αλλά και την συνείδηση του ανθρώπου. Χωρίς αυτόν δεν νοείται ούτε ύλη αλλά ούτε και σκέψη. Γι' αυτό ο λόγος ταυτίζεται με τον Θεό, με τον ὕπατο Θεό τον Δία («Δία εἶναι τὸν ἅπαντα διοικοῦντα λόγον», Χρύσιππος)²⁷. Ο λόγος ως ο κυβερνήτης του σύμπαντος δένει στην φύση τα ηγούμενα με τα επόμενα, τις αιτίες με τα αποτελέσματά τους (μια απόλυτη νομοτέλεια κυβερνά τον κόσμο), και ο λόγος του ανθρώπου, δηλ. το σπέρμα του ίδιου του λόγου, δένει με την λογική κατά τρόπο αναγκαίο τις ηγούμενες προτάσεις με τις επόμενες (με αυτή την σύνδεση γνωρίζει ο άνθρωπος τον βηματισμό του λόγου στο σύμπαν, όπως και μέσα στον ίδιο τον εαυτό του), δένει ακόμη και με την ηθική, γιατί ο άνθρωπος γνωρίζοντας τον λόγο ταυτίζει την βούλησή του με τα κελεύσματα του λόγου, με την θέληση του θεού. Αυτή είναι η ιεραρχία και το αλληλένδετο και αδιαίρετο της φιλοσοφίας, κατά τους πρώτους Στωικούς. Βάση είναι η φυσική, γιατί σε αυτήν είναι διαχυμένος ο θείος λόγος· χάρη σε αυτόν υπάρχουν τα πάντα· η λογική με τον σπερματικό της λόγο αποκαλύπτει, διαβάζει το βιβλίο τη φύσεως, και αυτό ο άνθρωπος με την ηθική του διαγωγή το καταφάσκει, το αποδέχεται. Γι' αυτό δεν μπορεί να νοηθεί ενάρετος άνθρωπος που δεν θα ήταν ταυτόχρονα και φυσικός κι διαλεκτικός (λογικός). Γι' αυτό είναι αδιαίρετη και η φιλοσοφία²⁸. Μέρος αυτού του αδιαίρετου όλου είναι και η ηθική φιλοσοφία. Κέντρο της ηθικής φιλοσοφίας των Στωικών είναι όχι ο άνθρωπος ως πολίτης, όπως στον Πλάτωνα (όταν πεθαίνει ο Πλά-

27. Κ. Τσάτσος, Η κοινωνική φιλοσοφία των αρχαίων Ελλήνων, 1962, σ. 280-281.

28. Τατάκης, ό.π., σ. 108.

τ ω ν η «πόλις», το αρχαίον άστυ, δεν έχει απλώς υποστεί έναν κλωνισμό, αλλά βαδίζει πια προς την δύση του) και εν μέρει στον Α ρ ι σ τ ο - τ έ λ η (αυτός στρέφει κιόλας την προτίμησή του λιγότερο στον πολίτη και περισσότερο στον θεωρητικό άνθρωπο, τον άνθρωπο που επιδίδεται στην θεωρητική έρευνα, αναζητά την αλήθεια για την αλήθεια και με αυτή θηρεύει την τελείωσή του, μέσα σε ένα διαφορετικό ιστορικό πλαίσιο) αλλά ο άνθρωπος ως άτομο, ο άνθρωπος χωρίς προσδιορισμούς²⁹. Στα προηγούμενα μεγάλα φιλοσοφικά συστήματα ο λόγος στο πρακτικό πεδίο εύρισκε την πληρέστερη πραγματοποίησή του στην πολιτεία· αυτή ήταν ο αποκλειστικός μεσολαβητής του ατόμου με τον Λόγο. Τώρα που ο μεσολαβητής αυτός έλειψε (η «πόλις» –και ολόκληρο το σύστημα των πόλεων στην Ελλάδα- άρχισε, στις μέρες που πρόβαλαν οι Στωικοί, να σβήνει)³⁰, έπρεπε ο άνθρωπος να συνδεθεί απ' ευθείας με τον Λόγο. Έπρεπε ο Λόγος να καταλάβει την πράξη του άμεσα και έπρεπε σύμφωνα με αυτόν να ζει. Επειδή όμως ο Λόγος είναι ο λόγος του σύμπαντος, λόγος όλου του αισθητού κόσμου, λόγος της φύσεως, και το κατά φύσιν είναι μόνον ό,τι είναι και κατά λόγον, γι' αυτό και το πράττειν (το κοινωνικώς πράττειν, το πολιτεύσθαι) πρέπει να ταυτισθεί με το κατά φύσιν ζειν. Αυτό το κατά φύσιν ή κατά λόγον ζην είναι το κατηγορικό ηθικό πρόσταγμα των Στωικών³¹: «Όμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν»· ότι δηλαδή ο άνθρωπος πρέπει να κατευθύνει την ζωή του κατά τρόπο ομόλογο προς την φύση του, προς τον λόγο της φύσεως, που είναι (κατά τον Ζ ή - ν ω ν α) το «κατ' άρετήν ζῆν» («πρὸς τὴν ἄρετὴν ἡμᾶς ἡ φύσις ἄγει»)³². Για να επιτύχει στο έργο αυτό ο άνθρωπος πρέπει πρωτίστως να έχει την ικανότητα να αισθάνεται και να αντιλαμβάνεται ποιο είναι το ο ι - κ ε ί ο ν, δηλ. εκείνο που ταιριάζει στην δική του φύση και στην φύση του κάθε όντος. Με την ικανότητα αυτή αποκτά την ο ι κ ε ί ω σ ι ν, απομένει το οικεῖον και πράττει το οικεῖο. Η ο ι κ ε ί ω σ ι ς είναι για τους Στωικούς η αρχή τη δικαιοσύνης³³. Ουσία του ανθρώπου είναι η αρετή, διάθεση και ικανότητα του ηγεμονικού της ψυχής, ένας «λόγος όμολογούμενος καὶ βέβαιος καὶ ἀμετάπτωτος». Πόσο υπεύθυνος, βέβαιος και αμετάπτωτος λόγος είναι η αρετή, το επιβεβαιώνει η γνώμη του Ζ ή - ν ω ν ο ς, ότι είναι ευκολότερο να βυθίσεις στο νερό ασκό γεμάτο αέρα, παρά να καταφέρεις με την βία έναν άνδρα «σπουδαίο» (δηλ. άνθρωπο

29. Τ α τ ά κ η ς, ό.π., σ. 104.

30. Βλ. εκτενώς Π. Κ α ν ε λ λ ο π ο ύ λ ο υ, Από τον Μαραθώνα στην Πύδνα κι ως την καταστροφή της Κορίνθου, 490-146 π.Χ., τόμ. Α', 1963, σ. 382 εε.

31. Κ. Τ σ ά τ σ ο ς, ό.π., σ. 282-283.

32. Τ α τ ά κ η ς, Ζήνων ο Κιτιεύς, εις Μελέτες, ό.π., σ. 124.

33. Και για τα επόμενα βλ. Τ α τ ά κ η ς, ό.π.

που πραγματώνει το ιδεώδες των Στωικών) να κάνει χωρίς την θέλησή του κάτι που δεν έχει εγκρίνει η ηθική του βούληση· είναι «ανένδοτος», λέγει ο Ζήνων, «καὶ ἀήσθητος ἡ ψυχὴ, ἣν ὀρθὸς λόγος δόγμασι παγίοις ἐνεύρωσε». Τόση ἦταν ἡ πίστη του Ζήνωνος πρὸς τὴν ἀπόλυτη κυριαρχία τῆς ἀρετῆς καὶ τὴν ἐλευθερία που αὐτή, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ἐξωτερικὲς συνθήκες, χαρίζει στὸν ἄνθρωπο, ὥστε, ὅταν τοῦ ἀντέταξαν τοὺς στίχους τοῦ Σοφοκλῆ: «ὅστις δὲ πρὸς τύραννον ἐμπορεύεται, κείνου ἐστὶ δούλος, ἐλεύθερος μὴ» (ὅποιος πηγαίνει σὲ τύραννο, γίνεται δούλος τοῦ, ἐστὼ καὶ ἀν φθάσει ἐλεύθερος), ἀπάντησε: «οὐκ ἔστι δούλος, ἣν ἐλεύθερος μὴ» (δεν εἶναι, δεν γίνεται δούλος τοῦ τυράννου ἀν, ὅταν φθάσει στὸν τύραννο, εἶναι ἄνθρωπος πραγματικὰ ἐλεύθερος). Φαίνεται με τρόπο συναρπαστικό ἀπὸ τὴν περίφημη αὐτὴ στιχομυθία τὸ βάθος καὶ ἡ ἐσωτερικότητα ἀλλὰ καὶ ὁ ἡρωισμὸς τῆς στωικῆς ἠθικῆς³⁴. Αὐτὴ ἡ ἠθική, αὐτὴ ἡ ἀρετή, εἶναι τὸ μόνον ἀληθινὸ ἀγαθόν. Ὅλα τὰ ἄλλα πρέπει νὰ εἶναι γιὰ τὸν ἄνθρωπο «ἀδιάφορα». Μόνον ἡ ἀρετή, ἀπαλλάσσοντας τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ βάρος τῆς ὕλης, τὸν τοποθετεῖ ἐκεῖ ὅπου κατὰ φύσιν ἀνήκει³⁵, στὴν σφαῖρα τοῦ Λόγου· ἐκεῖ ὅπου ζεῖ κυρίαρχος καὶ ἐλεύθερος. Αὐτὴ ἡ κατὰ φύσιν στάση καὶ πράξις ἀποτελεῖ ὄχι ἀνάγκη ἀλλὰ κατὰ φύσιν ὁ νόμος γιὰ τὸν ἄνθρωπο (ὁ ὅρος «καθήκον» καὶ ἡ ἐννοία τοῦ οφείλεται στὸν Ζήωνα)³⁶. Αὐτὴ δὲν ἀξιῶναι ἡ Στοά ἀπλῶς τὴν συμμόρφωση σὲ ὅ,τι ὑπαγορεύει ὁ λόγος· ἀξιῶναι καὶ τὴν «ἀπὸ διαθέσεως» εκπλήρωση τοῦ καθήκοντος. Ἡ πράξις δὲν κρίνεται ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ τῆς μόνου πλευρά. Εἶναι ολοκληρωμένη ἡ ἠθικὴ πράξις μόνον ὅταν καὶ τὸ ἐσωτερικὸ στοιχεῖο, ἡ προαίρεση, ἡ ἐνσυνείδητη ἀπόφαση εἶναι σύμφωνη με τὴν ἐπιλογὴ τοῦ Λόγου. Οἱ Στωικοὶ διακρίνουν τὴν ἀπλή εκπλήρωση τοῦ καθήκοντος ἀπὸ τὴν ἐνσυνείδητη καὶ ἐξ ἀγαθῆς προαιρέσεως εκπλήρωση³⁷, τὴν ὁποία ὀνομάζουν κατὰ ὁρθότητα. Ἡ διάκριση αὐτὴ συμπίπτει με τὴν διάκριση μεταξὺ νομιμότητας καὶ ἠθικότητας που διατυπώνει ὁ Kant στὴν Κριτικὴ τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν χριστιανικὴ ἀντίληψη περὶ ἠθικῆς³⁸.

Β. Ο Σκιπίων Ἀφρικανὸς ὁ νεώτερος (Scipio

34. Τατάκης, ὁ.π.

35. Κ. Τσάτσος, ὁ.π., σ. 285.

36. Βλ. G. Nebel, Der Begriff des καθήκον in der alten Stoa, "Hermes", 1935.

37. Πιθανή ἡ ἐπίδραση τῆς ἀριστοτελικῆς ἐννοίας τῆς «προαιρέσεως» (ὡς «ἀρχῆς τῆς πράξεως», Ηθ. Νικομ. 1139 α 31)· βλ. σχετ. Κ. Δεσποτοπούλου, Περὶ τῆς προαιρέσεως κατ' Ἀριστοτέλη, εἰς Μελετήματα φιλοσοφίας II, 1980, σ. 135 ἐε.· τοῦ Ἰδίου, Ἡ ἀριστοτελικὴ ἐννοία τῆς προαιρέσεως, εἰς Φιλοσοφίας ἐγκώμιον, 1999, σ. 63 ἐε., καὶ γενικότερα τοῦ Ἰδίου, Les concepts de juste et de justice selon Aristote, Arch. de Philos. du Droit, 1969, σ. 283 ἐε.

38. Κ. Τσάτσος, ὁ.π., σ. 286/287· Κ. Γεωργιάδης, Ἱστορία τῆς ἐλληνι-

Africanus Minor· πλήρες όνομα *Publius Cornelius Scipio Aemilianus Africanus Numantinus*) γεννήθηκε το 185/184 ως γόνος στρατιωτικής οικογενείας και πέθανε (πιθανότατα δολοφονήθηκε από τους φανατικούς οπαδούς των Γράκχων) το 129 π.Χ. στην Ρώμη. Εξέχουσα πολιτική, στρατιωτική και πνευματική μορφή της Ρώμης επί 20 έτη. Εξελέγη συγκλητικός το 152, τιμητής το 142 και ύπατος το 136 π.Χ. Ως στρατιωτικός συνέβαλε στην επέκταση της ρωμαϊκής ισχύος στον κόσμο. Εισήλθε δύο φορές θριαμβευτής στην Ρώμη, την πρώτη ως κατακτητής της Καρχηδόνας, οπότε τερματίσθηκε ο Γ' Καρχηδονικός πόλεμος (149-146 π.Χ.), και την δεύτερη ως κατακτητής της Ισπανίας (134-133 π.Χ.). Ήδη σε ηλικία 17 ετών διακρίθηκε στην μάχη της Πύδνας το 168 π.Χ., την οποία διεξήγαγε νικηφόρα ο πατέρας του, *Λεόκιος Αιμίλιος Παύλος*, κατά του βασιλιά της Μακεδονίας *Περσέα*. Η μάχη εκείνη έγινε αφορμή να γνωρίσει ο νεαρός *Σκιπίων* το ελληνικό πνεύμα. Από τα λάφυρα του πολέμου ο στρατηγός πατέρας του ζήτησε να δοθεί στους δύο γιούς του η βιβλιοθήκη του νικημένου βασιλιά *Περσέα*³⁹, η οποία φαίνεται πως ήταν άρτια εξοπλισμένη, γιατί η Μακεδονική δυναστεία είχε καλλιεργήσει την ελληνική παιδεία και φιλολογία ήδη από την εποχή του βασιλιά *Αρχελάου*, προστάτη του *Ευριπίδη*. Οι γιοί του στρατηγού απέκτησαν έτσι κάτι που πρέπει να ήταν ακόμη ασυνήθιστο στην Ρώμη αυτής της εποχής –μία πραγματικά εκλεκτή επιλογή από τα καλύτερα έργα της κλασικής φιλολογίας⁴⁰. Φαίνεται ότι τα βιβλία αυτά έδωσαν αφορμή στον

κής φιλοσοφίας Α', 1975, σ. 394-395· βλ. και Α. Α. Λονγκ(-Σ. Δημόπουλος/Μ. Δραγώνα/Μονάχου), Η ελληνιστική φιλοσοφία, 1987, σ. 326-327· ειδικ. W. Schink, Kant und die stoische Ethik, "Kant-Studien" 18 (1913) 419-475. Για την ηθική φιλοσοφία της αρχαίας Στοάς βλ. και Ν. Καζάτζη, Φιλοσοφία του δικαίου και της πολιτείας Α', 1891, σ. 136 εε.· Σούρλα, Φιλοσοφία του δικαίου-Μια ιστορική εισαγωγή Α', 2000, σ. 149 εε.· Ν. Γεωργόπουλου-Νικολάκου, Το φυσικόν δίκαιον² (1985) σ. 57 εε.· Τσέλλερ-Νέστλε (Χ. Θεοδωρίδης), Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας, 1942, σ. 280 εε.· W. Windelband/H. Heimsöet(-N. Σκουτερόπουλος), Εγχειρίδιο ιστορίας της φιλοσοφίας Α', 1980, σ. 200 εε.· Brehier(-Π. Ιωαννίδης), Ιστορία της φιλοσοφίας Α', 1957, σ. 234 εε.· B. Russell(-Αιμ. Χουρμούζιος), Ιστορία της δυτικής φιλοσοφίας Α', 424 εε.· Κ. Τσαφάρα, Η ηθική φιλοσοφία της Στοάς· Ε. Σδράκα, Ο φυσικός νόμος παρά τοις Στωϊκοίς και τω Απ. Παύλω, 1960· A. Dyroff, Die Ethik der alten Stoa, 1897· H. v. Armin, Die Ethik des naturgemässen Lebens, "Logos" XX, 1931· E. Grumach, Physis u. Agathon in der alten Stoa, 1932· O. Rietz, Grundbegriffe der stoischen Ethik, 1933, M. Pohlenz, Grundfragen der stoischen Philosophie, 1940· J. Sauter, Die philos. Grundlagen des Naturrechts, 1932, σ. 44-54· H. Meyer, Geschichte der abendländischen Weltanschauung I, 1947, σ. 328-336· Welzel, Naturrecht u. materiale Gerechtigkeit (1962), σ. 37-47.

39. Πλούταρχου, Αιμ. Παύλος, 28.

νεαρό Σκιπίωνα να συνδεθεί πρώτα με τον Πολύβιο, λίγο μετά την άφιξη του τελευταίου στην Ρώμη, το ίδιο έτος 167⁴¹. Ο έφηβος, μόλις 18 ετών, Σκιπίων ζητά από τον Πολύβιο με μια πραγματικά συγκινητική έξαρση⁴² να τον βοηθήσει με τα φώτα του να γίνει ένας άνθρωπος αντάξιος της οικογένειάς του και της πατρίδας του. Η ακριβής φροντίδα όλης της ζωής του στάθηκε να ανυψωθεί με την αρετή του. Η έλξη των αρετών του σχημάτισε γύρω του έναν κύκλο ανθρώπων με τις ίδιες κατευθύνσεις⁴³, ανάμεσα στους οποίους εξαιρετική θέση κατέχει ο Λαίλιος ο «σοφός» με την αρχαία σημασία του όρου, δηλ. ο άνθρωπος που θέλει ομολογή με την γνώση την πράξη του⁴⁴. Ο κύκλος δημιουργήθηκε μέσα σε ένα ιδιαίτερα εύφορο κλίμα. Η Ρώμη είχε αρχίσει να υποκύπτει, νικήτρια και κοσμοκράτειρα, στον λόγο και στο πνεύμα των Ελλήνων που είχαν μπει παντού και που η φωνή τους δέσποζε⁴⁵. Η κατακτημένη Ελλάδα είχε αρχίσει να κατακτά τον άγριο νικητή, φέρνοντας τον πολιτισμό στο αγροϊκό Λάτιο, όπως θα πει αργότερα ο Οράτιος⁴⁶. Πλήθος Έλληνες και μάλιστα διανοούμενοι έπαιρναν τον δρόμο για την Ρώμη, που, ύστερα από την καταστροφή της Καρχηδόνας και την κατοχή της Ελλάδας, είχε γίνει το κέντρο του κόσμου. Ο πατέρας του Παναίτιου, ο Νικαγόρας, είχε λάβει μέρος σε μια πρεσβεία των Ροδίων στην Ρώμη. Το ίδιο και ο ένας από τους δύο δασκάλους του Παναίτιου, ο Κράτης ο Μαλλώτης, σταλμένος από τον Άτταλο. Το έτος 155 π.Χ. οι Αθηναίοι, για να υποστηρίξουν ένα αίτημά

40. H. Rose(-K. Γρόλλιος), Ιστορία της λατινικής λογοτεχνίας² (1993), σ. 100.

41. «Ἡ καταρχὴ τῆς συστάσεως [τῆς φιλίας] ἐγεννήθη τοῖς προειρημένοις, ἐκ τινος χρήσεως βιβλίων καὶ τῆς περὶ τούτων λαλιᾶς», λέει ο ίδιος ο Πολύβιος, ΛΑ' 23, 4.

42. Βλ. την ωραία διήγηση του Παν. Κανελλόπουλου, ό.π., σ. 1099-1101, που στηρίζεται στις αφηγήσεις του Πολυβίου.

43. Για τον «Κύκλο του Σκιπίωνα», τα μέλη, την ιδεολογία και την επίδρασή του στον πολιτισμό της Ρώμης βλ. πρόσφατα Δ. Κ. Βελισσαρόπουλου, Ρωμαίοι και Έλληνες, τόμ. Β': Η διείσδυση της ελληνικής παιδείας στη Ρώμη, εκδ. Δωδώνη, 1997, σ. 68-90· και από την πλούσια ξένη βιβλιογραφία βλ. W i e a c k e r, Röm. Rechtsgeschichte I, 1988, σ. 540 εε. με τους παραπεμπόμενους στην σημ. 58· επίσης D u l c k e i t / S c h w a r z / W a l d s t e i n, Röm. Rechtsgeschichte⁸ (1989) 30, 169 ε· S c h u l z, Geschichte der röm. Rechtswissenschaft, 1961, σ. 32, 74· W. N e s t l e, Griech. Geistesgeschichte, 1944, σ. 379 εε., 382, 429· R o s e (-K. Γρόλλιος), Ιστορία της λατινικής λογοτεχνίας Α', 1993, σ. 99 εε· E. K e n n e y / W. C l a u s e n (-Πίκουλα/Σιδέρη-Τόλια), Ιστορία της λατινικής λογοτεχνίας, 1998, σ. 32, 185.

44. Τατάκης, Παναίτιος ο Ρόδιος, ιδρυτής της Μέσης Στοάς, εις Μελέτες, ό.π., σ. 128, 136.

45. Παν. Κανελλόπουλος, ό.π., σ. 1109.

46. Episgt. II, 1, 15 b: "Craecia capta ferum victorem cepit, et artes intulit agresti Latio".

τους, έστειλαν στην Ρώμη ως πρέσβεις τους τρεις διασημότερους φιλοσόφους που δίδασκαν τότε στην Αθήνα, τους επικεφαλής τριών μεγάλων φιλοσοφικών σχολών (των τριών από τις τέσσερις που λειτουργούσαν στο άστυ), τον ακαδημαϊκό Κ α ρ ν ε ά δ η, τον στωικό Δ ι ο γ έ ν η τ ο ν Β α β υ λ ώ ν ι ο (τον έτερο δάσκαλο του Π α ν α ι τ α ί ο υ) και τον περιπατητικό Κ ρ ι τ ό λ α ο (μόνον επικούρειο δεν έστειλαν οι Αθηναίοι). Μόλις έφθασαν οι τρεις φιλόσοφοι στην Ρώμη «εὐθύς οἱ φιλολογώτατοι τῶν νεανίσκων ἐπὶ τοὺς ἄνδρας ἵκεντο, καὶ συνῆσαν ἀκροώμενοι καὶ θαυμάζοντες αὐτούς⁴⁷». Ο Κ α ρ ν ε ά δ η ς μιλούσε βίαια και ορμητικά, ο Κ ρ ι τ ό λ α ο ς με τρόπο κομψό και λείο και ο Δ ι ο γ έ ν η ς με μέτρο και νηφαλιότητα. Τέτοια ήταν η επίδραση που κατάφεραν να ασκήσουν, προ πάντων ο Κ α ρ ν ε ά δ η ς, ώστε οι νεαροί Ρωμαίοι «τῶν ἄλλων ἡδονῶν καὶ διατριβῶν ἐκπεσόντες» κυριεύθηκαν με ενθουσιασμό για την φιλοσοφία⁴⁸. Ο Σ κ ι π ί ω ν και ο Λ α ί λ ι ο ς παρακολούθησαν τότε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον τις διαλέξεις του Δ ι ο γ έ ν ο υ ς τ ο υ Β α β υ λ ω ν ί ο υ. Την προσοχή τους τράβηξε περισσότερο η στωική φιλοσοφία. Γιατί μέσα στην πνευματική ατμόσφαιρα της εποχής η φιλοσοφία αυτή ήταν η «τρίτη υγιής θέση»⁴⁹ ανάμεσα σε δύο άλλες ακραίες τάσεις: ενός κύματος σνομπισμού (που εξέθρεψε η γοητεία του νέου, η αναγνώριση ότι ο ελληνικός πολιτισμός που γνώριζαν ήταν ανώτερος από τον δικό τους) και μιας κινήσεως σωβινιστικής, εχθρικής προς κάθε τι ελληνικό από το 190-160 π.Χ. κάτω από τα κηρύγματα του Κ ά τ ω ν ο ς για το mos maiorum, τα πάτρια ήθη⁵⁰. Ο Σ κ ι π ί ω ν και ο Λ α ί λ ι ο ς διείδαν ότι η σωστή θέση βρισκόταν στην «μέση», δηλ. στην στωική φιλοσοφία, επειδή αυτή σεβόταν και εξηγούσε την παράδοση, αλλά δίδασκε και την κοινωνική αρετή και την βασιλεία της δικαιοσύνης και έβλεπε την ζωή σαν μια μακριά σειρά από «καθήκοντα» που πρέπει να εκπληρωθούν. Έτσι άρχισε να σχηματίζεται ο κύκλος από τους πιο εκλεκτούς Ρωμαίους πολίτες. Ο κύκλος (ο θ ί α σ ο ς, grex, όπως τον ονομάζει ο Κ ι κ έ ρ ω ν⁵¹) μπορεί να είχε αρχίσει να σχηματίζεται όταν ο Π α ν α ι τ ι ο ς, αφού είχε συμπληρώσει τις σπουδές του στην Αθήνα, ταξίδευσε στην Ρώμη, όπου συνδέθηκε με τον Σ κ ι π ί ω ν α και έγινε η ψυ-

47. Π λ ο υ τ ά ρ χ ο υ, Κάτων ο πρεσβύτερος XXII, 2.

48. Π α ν. Κ α ν ε λ λ ό π ο υ λ ο ς, ό.π., σ. 1110· βλ. και Β ε λ ι σ σ α ρ ό π ο υ λ ο, ό.π., σ. 84 εε.

49. Τ α τ ά κ η ς, ό.π., σ. 134-137.

50. Για τα δύο αντίπαλα τούτα ρεύματα βλ. χαρακτηριστικά Χ ρ. Κ α π ν ο ύ κ α γ ι α, Οι ηγήτορες της αρχαίας Ρώμης και οι νεωτερισμοί, Επιστ. Επετ. Φιλολ. Σχολής Παν/μίου Αθηνών, 1938, σ. 81-112.

51. De amicitia 69, in nostro, ut ita dicam, grege. Σημαντικά ονόματα αυτού του «θιάσου» μιλούν στον διάλογο "De re publica" του Κ ι κ έ ρ ω ν ο ς.

χή του κύκλου με την διδασκαλία και με το ήθος του (144-130 π.Χ.). Ο Παναιτίος, με την πλατειά του μόρφωση και το βαθύ φιλοσοφικό του μάτι, ξεκαθάρισε τις κατευθύνσεις του κύκλου και του έδωσε βαθύ πνευματικό και ανθρωπιστικό περιεχόμενο. Κάτω από την πνοή του κύκλου αυτού διαμορφώθηκε ο ρωμαϊκός πολιτισμός σε ό,τι ιδιαίτερο και άξιο είχε. Ο κύκλος έγινε η ζωογόνος και φωτεινή πηγή από όπου βγήκαν και στην οποία με θαυμασμό έστρεψαν τα βλέμματά τους οι πνευματικές προσωπικότητες που τίμησαν την Ρώμη όσο και οι μεγάλοι στρατηγοί της. Ο κύκλος έδωσε στους Ρωμαίους αυτό που τους έλειπε, την καθαρότερη συνείδηση του εαυτού τους, την συνείδηση της αποστολής τους, και στάθηκε η αφετηρία για την πνευματική τους παράδοση⁵². Ο Κικέρων, που θεωρεί τον εαυτό του, έναν αιώνα αργότερα, πραγματικό παιδί του κύκλου και συνεχιστή του έργου του, μας λέγει ότι οι άνθρωποι εκείνοι (ο κύκλος δηλαδή) «συνένωσαν την παιδεία της πατρίδας τους και των προγόνων τους με την ξένη διδασκαλία του Σωκράτη». Ότι οι βλέψεις τους ήταν βαθειά πρακτικές. Ήθελαν να γίνουν όχι φιλόσοφοι, αλλά να χρησιμοποιήσουν την φιλοσοφία για να γίνουν καλύτεροι άνθρωποι και πολίτες⁵³. Το όνειρο του Σκιπίωνος και του κύκλου του ήταν να επωφεληθούν από την ρωμαϊκή ισχύ και να την χρησιμοποιήσουν για μία αναγέννηση της ανθρωπότητας με την ηθική ακτινοβολία φωτισμένων ανθρώπων που θα έπαιρναν στα χέρια τους την εξουσία. Είναι το παλαιό όνειρο του Πλάτωνος και τώρα των Στωικών⁵⁴. Τα έργα του Παναιτίου «Περί Σωκράτους και των σωκρατικών» και το αριστούργημά τους «Περί του καθήκοντος» (που το περιεχόμενό του αποδίδει ο Κικέρων στα δύο πρώτα βιβλία του *De officiis*⁵⁵, ένα έργο εξ ολοκλήρου στωικό, αφού και το τρίτο βιβλίο του αποδίδει την διδασκαλία του Ποσειδωνίου για την σχέση καθήκοντος και συμφέροντος) ανταποκρίνονται ακριβώς στις παραπάνω κατευθύνσεις του κύκλου, τις οποίες ενέπνευσαν και διαμόρφωσαν. Οι νομομαθείς της περιόδου εκείνης ήταν σχεδόν όλοι στωικοί και οι πιο πολλοί ανήκαν στον ίδιο κύκλο, όπως ο Κόϊντος Αιμίλιος Τυβέρων (Tubero), ύπατος το 118 π.Χ., φλογερός στωικός (γι' αυτόν έγραψε ο Παναιτίος φιλοσοφικό έργο με μορφή επιστολής), συγγραφέας μεταξύ άλλων και μιας πραγματείας «Περί του αξιώματος του δικαστή», στην οποία συμ-

52. Τατάκης, ό.π., σ. 137.

53. Τατάκης, ό.π., σ. 138.

54. Τατάκης, ό.π., σ. 139· Rose(-Γρόλλιος), ό.π., σ. 101· Hampl, "Stoische Staatsethik" und frühes Rom, εις R. Klein (Hrsg.), Das Staatsdenken der Römer, WBG-Darmstadt, 1966, σ. 116 εε.

55. Βλ. σχετ. Βελισσαρόπουλο, ό.π., σ. 282 εε.

φιλίωνε τις δικανικές γνώσεις του με το στωικό δόγμα⁵⁶, ο Κ ό ῖ ν τ ο ς Μ ο ύ κ ι ο ς Σ κ α ι β ό λ α ς (Q.M. Scaevola), ύπατος το 95 π.Χ., που έγραψε 18 βιβλία για το αστικό δίκαιο και ένα βιβλίο για τους «όρους», δηλ. τους νομικούς ορισμούς, ο Π ό μ π λ ι ο ς Ρ ο υ τ ί λ ι ο ς Ρ ο ύ φ ο ς (P.R. Rufus), ύπατος το 105 π.Χ., κ.ά⁵⁷.

Γ. Ο Π α ν α ί τ ι ο ς, γιός του Νικαγόρα, γεννήθηκε γύρω στο 180 π.Χ. στην Ρόδο. Καθοριστικές για την φιλοσοφική του πορεία ήταν οι σπουδές του πρώτα στην Πέργαμο και μετά στην Αθήνα. Στην Πέργαμο (που οι Ατταλίδαι, οι βασιλείς της, ήθελαν να την αναδείξουν κέντρο εφάμιλλο ή ανώτερο από την Αλεξάνδρεια) μαθήτευσε κοντά στον Κ ρ ά τ η τ α τ ο ν Μ α λ λ ώ τ η, στωικό γραμματικό, αντίπαλο του Α ρ ί σ τ α ρ χ ο υ τ ο υ Σ α μ ό θ ρ α κ ο ς, του γραμματικού που δίδασκε στο Μουσείο της Αλεξάνδρειας. Στην Αθήνα διάλεξε την Στωική Σχολή, για να συμπληρώσει τις ανώτερες σπουδές του και είχε δασκάλους πρώτα τον Δ ι ο γ έ ν η τ ο ν Β α β υ λ ώ ν ι ο και ύστερα τον Α ν τ ί π α τ ρ ο από την Ταρσό. Η Αθήνα ήταν και τότε η έδρα της φιλοσοφίας, αλλά μέσα σε ένα άλλο ιστορικό περιβάλλον. Η πόλις είχε χάσει την αυθυπαρξία της και μαζί της και το άτομο το σχήμα μέσα στο οποίο ως κύταρο είχε ενταχθεί και τώρα απέμεινε μόνο του. Γύρω του υπήρχε το αχανές του χώρου όπου βασίλευε ο Αλέξανδρος και οι επίγονοί του, ολόκληρος ο γνωστός ανατολικός κόσμος. Το άτομο έμεινε ουσιαστικά μόνο του μέσα στον κόσμο της ιστορίας ("magna civitas magna solitudo", μεγάλη πολιτεία μεγάλη ερημιά)⁵⁸. Ο φιλοσοφικός στοχασμός υπέστη τον αντίκτυπο της κοσμοϊστορικής αυτής αλλαγής και στράφηκε στην μελέτη των προβλημάτων του ατόμου, της ατομικής πράξεως⁵⁹. Πως πρέπει να διαμορφωθούν οι σχέσεις των απομονωμένων ατόμων μεταξύ τους, είναι

56. B r e h i e r (-Ιωαννίδης), ό.π., σ. 289.

57. Βλ. W i e a c k e r, Die röm. Juristen in der politischen Gesellschaft des 2. v. Jh., Fg. v. Lübtow, 1970, σ. 194 εε.· του ι δ ί ο υ, Röm. Rechtsgeschichte I, 1988, § 33 III. -Κάποιοι άλλοι πάντως νομικοί, επίσης στωικοί, προήλθαν -όπως φαίνεται να προκύπτει από νεώτερες έρευνες (βλ. B e h r e n d s T. Gracchus und die Juristen seiner Zeit, εις Das Profil der Juristen, Symposium Wieacker, 1980, σ. 57, 70)- από έναν άλλο πυρήνα, στενότερα νομικό και με μικρότερη ακτινοβολία, το περιβάλλον του Μ. Μ ο ύ κ ι ο υ, όπου ανήκαν και οι Μ. Ι. Β ρ υ τ υ ς και Μ. Μ α ν ι λ ι υ ς, περιβάλλον που γεννήθηκε από την επαφή με την στωική φιλοσοφία ιδίως του φυσικού δικαίου του Α ν τ ι π ά τ ρ ο υ τ ο υ Τ α ρ σ έ α, ενός τρίτου δασκάλου του Π α ν α ι τ ί ο υ. - Για την ελληνομάθεια των ρωμαίων νομικών βλ. γενικά και Μ π ό σ δ α, Σοφία ελληνική και ρωμαϊκή νομική σκέψη, EEN 1987, 5, 9-12· Η. H ü b n e r, Die röm. Juristenausbildung, Gedächtnisschrift für R. Schmidt, 1966, σ. 551 εε.

58. Κ. Τ σ ά τ σ ο ς, ό.π.

59. Κ. Τ σ ά τ σ ο ς, ό.π.

τώρα το ηθικό πρόβλημα της εποχής. Και πως οι σχέσεις των απομονωμένων ατόμων προς τα αχανή κράτη των Μακεδόνων, προς την ρωμαϊκή αυτοκρατορία και τελικά προς την ανθρωπότητα, είναι το πολιτικό πρόβλημα της εποχής⁶⁰. Την στροφή προς τις νέες αυτές αναζητήσεις εκφράζουν οι δύο φιλοσοφικές σχολές, που έχουν ακόμη έδρα τους την Αθήνα, αλλά οι ιδρυτές και ηγέτες του προέρχονται από τον ευρύτερο ελληνικό χώρο: η Στοά, που ιδρύθηκε από τον Ζήνωνα που κατάγεται από το Κίτιο της Κύπρου (340-265 π.Χ.), και ο Κήπος, που δημιουργήθηκε από τον Επίκουρο που γεννήθηκε στην Σάμο (341-270 π.Χ.). Από τις σχολές αυτές σημαντικότερη είναι η στωική. Και οι δύο σχολές βρίσκουν την λύση πρωτίστως του ηθικού προβλήματος μέσα στον άνθρωπο. Αλλά ενώ οι Επικούρειοι, θεωρώντας ότι υπέρτατο αγαθό είναι η ηδονή (η ηδονή εκείνη που χαρίζει στον άνθρωπο την αταραξία της ψυχής) και ότι στο αγαθό αυτό μπορεί να οδηγήσει μόνον η απραγμοσύνη και ο ησυχασμός, αποτρέπουν τον άνθρωπο από την δράση («λάθε βιώσας»), οι Στωικοί, επειδή πιστεύουν ότι υπέρτατο αγαθό είναι η αρετή αυτή καθ' εαυτή, που δεν είναι ανάγκη αλλά «καθήκον» που επιβάλλει ο Λόγος, προτρέπουν τον άνθρωπο –αντίθετα– σε αδιάκοπη και έντονη δράση («αἰὲν ἀριστεύειν»). Ο Παναίτιος εκλέγει την στωική φιλοσοφία και αυτή η εκλογή είναι το γεγονός της ζωής του. Μετά την κρίσιμη αυτή εκλογή, ο Παναίτιος ακολουθώντας τα ίχνη της μοίρας του και οδηγούμενος από την καλλιεργημένη διαίσθησή του πήρε τον δρόμο για την Ρώμη (άγνωστο όμως πότε ακριβώς), όπου εισήλθε στον κύκλο του Σκιπίωνα, γιατί νομίζει ότι με τους άνδρες που περιστοιχίζουν τον πορθητή της Καρχηδόνας θα μπορέσει να κάνει πράξη τις αντιλήψεις του και να βελτιώσει την ηθική συμπεριφορά των ανθρώπων⁶¹. Ο Παναίτιος δίδαξε την στωική φιλοσοφία αλλά με νέο τρόπο, απομακρυνόμενος από την παλαιά Στοά και μετασχηματίζοντας το στωικό σύστημα, έτσι ώστε να μπορεί ακόμα και στους πρακτικούς Ρωμαίους να είναι οδηγός στην ζωή και στην πολιτική δράση. Γι' αυτό και η διδασκαλία του είχε μεγάλη απήχηση και σε πολιτικούς, τους καλύτερους της εποχής, εκτός από τον ίδιο τον Σκιπίωνα π.χ. και στον Τιβέριο Γράκχο, τον μεγάλο κοινωνικό μεταρρυθμιστή⁶². Ο Παναίτιος επανέρχεται στην παράδοση της αττικής φιλοσοφίας και ιδίως στον Πλάτωνα. Επανέρχεται στον δυισμό μεταξύ του αλόγου και ελλόγου τμήματος της ψυχής και διδάσκει ότι το άλογο τμήμα (η «φύσις») πρέπει να πειθαρχεί

60. Κ. Τσάτσος, ό.π., σ. 277/278.

61. «Πολύβιος καὶ Παναίτιος τῇ Σκιπιώνος εὐνοίᾳ πρὸς αὐτοὺς μεγάλα τὰς πατρίδας ὠφελήσαντες», Πλούταρχος, Ἠθικ. 814 Β.

62. Τσέλλερ-Νέστλε, ό.π., σ. 318.

στα προστάγματα του λογικού (στο «ἡγεμονικόν»). Αναγνωρίζει όμως ότι οι ορμές έχουν εμφυτευθεί στην ανθρώπινη ψυχή από την φύση και γι' αυτό δεν πρέπει να εκριζωθούν αλλά να εναρμονισθούν με τα κελεύσματα του λόγου. Το «ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν», δηλ. το ζην κατά λόγον (αφού «φύσις» και «λόγος» –«εἶναι» και «δέον»– ταυτίζονται) της παλαιάς Στοάς γίνεται τώρα «ζῆν κατὰ τὰς δεδομένας ἡμῖν ἐκ φύσεως ἀφορμάς»⁶³. Η λέξη «αφορμή» σημαίνει στην συνήθη γλώσσα, εκείνο από το οποίο αφορμάται κάποιος· αφορμή είναι π.χ. για τον εμπορευόμενο το χρηματικό κεφάλαιο που κατέχει, για τον στρατηγό η βάση των επιχειρήσεών του, για τον δραματουργό η ύλη του μύθου. Για την ηθική ζωή «αφορμές» είναι οι προδιαθέσεις που μας έχει δώσει η φύση, η ατομικότητά μας, η «οἰκεία φύσις» κατὰ Π λ ά τ ω ν α⁶⁴. Ο Π α ν α ί τ ι ο ς συμφωνεί με τον Ζ ή ν ω ν α και τους άλλους Στωικούς ότι η βάση της ηθικής συμπεριφοράς είναι η ηθική φύση του ανθρώπου⁶⁵, αλλά τονίζει επίσης με έμφαση το γεγονός ότι κάθε άνθρωπος έχει δικά του ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Εισάγει ως κριτήριο του δέοντος την αυτογνωσία, μία έννοια που είχε ηθική σημασία για τους Έλληνες ήδη από τον 6^{ον} αι. Πρέπει να ενεργούμε έτσι, ώστε η συμπεριφορά μας να συμφωνεί με την ανθρώπινη φύση γενικά και με την δική μας ιδιαίτερη φύση ειδικότερα⁶⁶. Από τον καθένα πρέπει να απαιτούμε να συμμορφωθεί προς τον παγκόσμιο λόγο, στηριζόμενος όμως στις ατομικές του προδιαθέσεις, δηλ. να προαγάγει την ατομικότητα σε προσωπικότητα⁶⁷. «Γένοι' οἷος ἐσσί»⁶⁸. Ο Αχιλλεύς πρέπει να είναι πλήρως Αχιλλεύς και ο Οδυσσεύς σε τέλειο βαθμό Οδυσσεύς. Δεν είναι δυνατό ούτε ωφέλιμο να προβάλουμε σε αυτούς κάποιο γενικό και αόριστο ιδανικό της προσωπικότητας. Πρότυπο του στωικού σοφού δεν είναι τώρα –όπως στην παλαιά Στοά– η «τέλεια αρετή», ο τέλειος λόγος, που είναι ισόθειος· τέλειος λόγος δεν υπάρχει μεταξύ των ανθρώπων, αφού οι άνθρωποι κατέχουν ατελή μόνον λόγον, ανάλογα με τον βαθμό και το είδος των φυσικών τους προδιαθέσεων. Η ακραία περί αγαθού θεωρία της παλαιάς Στοάς μεταβάλλεται, πολλά α-

63. Κ λ ή μ ε ν τ ο ς, Στρωματεῖς 2, 129.

64. Κ. Γ ε ω ρ γ ο ύ λ η ς, ό.π., σ. 408/409.

65. Κ ι κ έ ρ ω ν, De officiis 1, 107.

66. L o n g, ό.π., σ. 337.

67. Κ. Γ ε ω ρ γ ο ύ λ η ς, ό.π., σ. 409.

68. Πρόκειται για το περίφημο ρητό του Δέλφιου Απόλλωνα. Κάπως παραλλαγμένο το συναντούμε στον «Προμηθεά Δεσμώτη» του Α ι σ χ ύ λ ο υ, στ. 301: «Γίγνωσκε σαυτόν». Επίσης στον Π λ ά τ ω ν α, Πρωταγ. 343 Β: «...ἃ οὔτοι (οἱ επτά σοφοί) καὶ κοινῇ ξενελθόντες ἀπαρχὴν τῆς σοφίας ἀνέθεσαν εἰς τὸν νεῶν τὸν ἐν Δελφοῖς, γράψαντες ταῦτα, ἃ δὴ πάντες ὕμνοῦσι, γνῶθι, σαυτόν καὶ μηδὲν ἄγαν». Και ακριβῶς στον Π ί ν δ α ρ ο, Πυθ. II στ. 131: «Γένοι' οἷος ἐσσί μαθῶν». ΑΚΑΔΗΜΙΑ

πό τα αδιάφορα αγαθά κηρύσσονται τώρα χρήσιμα για την επίτευξη της αρετής και εισάγεται διαβάθμιση αυτών, εφ' όσον κάποια από αυτά θεωρούνται προτιμητέα⁶⁹. Ο Παναίτιος δεν μιλά για «τέλεια αρετή» αλλά για «όμοιώματα ἀρετῆς»⁷⁰. Η προθεσμία του Παναίτιου να δεχθεί τα «όμοιώματα τῆς ἀρετῆς» αντιπροσωπεύει μία μεθοδολογική παραχώρηση, που έκανε τον Στωικισμό λιγότερο αυστηρό και περισσότερο ανθρώπινο⁷¹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της αυστηρότητας της ηθικής της αρχαίας Στοάς είναι τα λεγόμενα «παράδοξα»: δεν υπάρχουν βαθμίδες αρετής ή κακίας· όλοι οι άνθρωποι εκτός από το σοφό είναι παράφρονες· όλες οι κακές πράξεις είναι εξίσου κακές⁷². Ο Παναίτιος συμφωνούσε με τους προκατόχους του ότι τέτοιες προτάσεις είναι ορθές από την άποψη της τέλει αρετής. Υποστήριζε όμως ότι είναι εντελώς άχρηστες για τους σκοπούς της καθημερινής ζωής και της ηθικής παιδείας⁷³. Έτσι εγκαταλείπεται η ηθική ακαμψία, στην οποία είχε οδηγήσει ο απόλυτος ορθολογισμός, και ο άνθρωπος αρχίζει να κρίνεται με ανθρωπινότερα μέτρα. Στον λόγο του Pro Murena ο Κικέρων αντιπαραθέτει στην άκαμπτη σκληρότητα του Κάτων τον ήρεμο και ευγενικό ανθρωπισμό του Παναίτιου και την κατευναστική επίδρασή του στον Σκιπίωνα⁷⁴. Ο σωβινιστικός homo romanus του Κάτωνος (πλάσμα του ορθόδοξου στωικισμού) δίδει την θέση του σε ένα νέο homo humanus. Μέσα στον κύκλο του Σκιπίωνα μια νέα λέξη γεννιέται: humanitas⁷⁵.

II. Μέσα σε αυτό το κλίμα εκδηλώνεται και η ειδικότερη επίδραση

69. Λούβαρις, Ιστορία της φιλοσοφίας Α', 1933, σ. 117.

70. «Επειδή οι άνθρωποι με τους οποίους ζούμε δεν είναι τέλειοι και αληθινοί σοφοί, αλλά άνθρωποι που πράττουν σωστά αν διαθέτουν ομοιώματα αρετής, νομίζω πως εξυπακούεται ότι δεν θα πρέπει να μένουμε εντελώς αδιάφοροι απέναντι σε εκείνον που εμφανίζει κάποια ένδειξη αρετής», Κικέρων, De officiis 1, 46.

71. Long, ό.π., σ. 334/335.

72. Τούτο επισημαίνει και ο Κ. Δεσποτόπουλος, Η έννοια της αρετής, εις Μελετήματα ηθικής, 1976, σ. 128, 139 (=Ηθικά Β', 1962, σ. 19, 30), παραπέμποντας στον Διογ. Λαέρτιο VII 1, 127: «Μηδέν μεταξύ είναι αρετής και κακίας».

73. Long, ό.π., σ. 335.

74. Για την ελληνική παιδεία και τις ελληνικές γενικά επιδράσεις στα έργα του βλ. Κ. Τσάτσου (Μετάφραση, εισαγωγικά σημειώματα και σχόλια), Κικέρων, έκδ. «Εστίας», χ.χρ.· Βελισσαρόπουλος, ό.π., Μέρη Β'-Ζ' Παν. Φούγια, Κικέρων, ο ελληνολάτρης φιλόσοφος ρήτορας, εκδ. «Νέα Σύνορα», 2001· M. v. Albrecht (επιμ. Δ. Νικήτα), Ιστορία της ρωμαϊκής λογοτεχνίας I² (1999) 584-640 (επισκόπηση του όλου έργου, πηγές, επιδράσεις και εκτενής βιβλιογραφία).

75. Κ. Γεωργούλης, ό.π., σ. 403 εε.· Βελισσαρόπουλος, ό.π., σ. 88 εε.· Brehier, ό.π., σ. 291· Τσέλλερ-Νέστλε, ό.π., σ. 318· Νέστλε(-Α. Γεωργίου), Από τον μύθο στον λόγο Β', 1999, σ. 800· E. Kenney/W. Clausen(-Θ. Πίκουλας/Α. Σιδέρη-Τόλια), Ιστορία της λατινικής λογοτεχνίας, 1998, σ. 185.

της στωικής φιλοσοφίας στο πεδίο του δικαίου και μάλιστα στην ίδια την έννοια του δικαίου κατά τον ορισμό του Κέλσου. Σύμφωνα με τον ορισμό αυτό, το δίκαιο (ius) είναι bonum et aequum («καλόν καὶ ἴσον»). Bonum et aequum είναι λέξεις ρωμαϊκές, αλλά απηχούν ελληνικές παραστάσεις περί δικαιοσύνης, που εισήλθαν στην Ρώμη μέσω του κύκλου του Σκιπίωνος και προσέλαβαν περιεχόμενο που προσιδίαζε στον πραγματισμό των Ρωμαίων. Αποτελούν έκφραση της νέας ιδέας που κυριαρχεί πλέον, με κέντρο την διδασκαλία του Παναίτιου, στο στερέωμα της Ρώμης· της humanitas. Ποιο είναι το περιεχόμενο των νέων αυτών εννοιών και πώς στην διαμόρφωσή τους επέδρασε η ιδέα της humanitas;

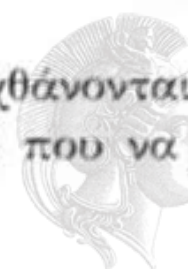
Α. Κατ' αρχήν, με την έκφραση bonum et aequum αποδίδεται η αντίληψη των Ρωμαίων για το δίκαιο ως εκδήλωση της ουσιαστικής δικαιοσύνης. Οι Ρωμαίοι δεν κλίνουν ποτέ προς μία καθαρά φορμαλιστική αντίληψη του δικαίου. Πουθενά δεν συναντά κανείς την παράσταση ότι το δίκαιο, όταν παράγεται με μια ορισμένη διαδικασία, μπορεί να έχει ένα οποιοδήποτε περιεχόμενο. Οι Ρωμαίοι νομικοί έχουν ως βάση την παράσταση ενός δικαίου με ουσιαστικό περιεχόμενο, προσανατολισμένο στην ιδέα της δικαιοσύνης⁷⁶. Αυτό ακριβώς εκφράζεται με τις λέξεις boni et aequi του ορισμού του Κέλσου. «Πράγματι, οι Ρωμαίοι νομικοί», λέει ο M. v. Albrecht⁷⁷, «παρά την υψηλή τους εκτίμηση για την μοναδικότητα και υποκειμενικότητα του ατόμου, δεν έγιναν βολουνταριστές, νομιναλιστές ή θετικιστές του δικαίου και της ηθικής. Δεν αποδέχονται ούτε τον απλώς τυπικό προσδιορισμό του δικαίου ούτε την αντίληψη ότι το δίκαιο θα μπορούσε να έχει ένα τυχαίο περιεχόμενο, αρκεί μόνο να παράγεται με βάση τις προβλεπόμενες διατάξεις»⁷⁸. Bonum et aequum είναι, λοιπόν, κριτήρια ουσιαστικής δικαιοσύνης και ως τέτοια

H. Mayer, ό.π., σ. 350· Nestle, Griechische Geistesgeschichte, 1944, σ. 382. Γενικότερα για τον Παναίτιο βλ. ιδίως B. Takis, Panétius de Rhodes, le fondateur du Moyen Stoicisme κλπ., Paris 1931· επίσης L. Takis, Panétius de Rhodes, Paris 1931· P. Philippson, Das sittlich Schöne bei Panaitios, "Philologus", 1930· M. Pohle, Antikes Führertum, Cicero de officiis und das Lebensideal des Panaitios, 1934· G. Ibscher, Der Begriff des Sittlichen in der Pflichtlehre des Panaitios, 1934· Βελισσαρόπουλος, ό.π., σ. 718 εε.

76. Mayer-Maly, Vom Rechtsbegriff der Römer, ÖsterZ für ö. Recht IX (1958/59) 151, σ. 155 εε· Kaser, Das Römische Privatrecht I² (1971) σ. 194· R. Marcic, Geschichte der Rechtsphilosophie, 1971, σ. 220 (και 209-210).

77. Ιστορία της ρωμαϊκής λογοτεχνίας (επιμ. Δ. Νικήτα) I², Παν/κές εκδ. Κρήτης, 1999, σ. 715.

78. Kai o v. Albrecht, ό.π., συνεχίζει: «Μολονότι οι νομικοί απεχθάνονται ευτυχώς τα μεγάλα λόγια, δεν υπάρχει εν τέλει γι' αυτούς θετικό δίκαιο που να μην

καλύπτουν όλη την έκταση του δικαίου. Αλλά –πρέπει τώρα να προσθέσουμε– κριτήρια διαφορετικά μεταξύ τους από την άποψη ότι το καθένα από αυτά συνδέεται –για να εκφρασθούμε με σύγχρονη ορολογία– με διαφορετικές πράξεις δικαίου: το *bonum* με υποτακτικές και το *aequum* με εξουσιαστικές πράξεις δικαίου⁷⁹. Το *bonum* αναφέρεται στην συμπεριφορά των κοινωνιών του δικαίου ως ατομικών υποκειμένων της πράξεως, το *aequum* αφορά την συμπεριφορά των κοινωνιών του δικαίου ως συλλογικών υποκειμένων της πράξεως⁸⁰ και πιο συγκεκριμένα ως υποκειμένων της πολιτειακής εξουσίας, νομοθετικής και δικαστικής. Οι μεν εξουσιαστικές πράξεις τέμνουν κάθετα τον χώρο του δικαίου, οι δε υποτακτικές τον διατρέχουν οριζόντια, και οι μεν όμως και οι δε εμπνέονται από την ίδια ιδέα, την *humanitas*. *Bonum et aequum* κατέχουν και τα δύο σπουδαία θέση στην νομική ζωή και την νομική σκέψη των Ρωμαίων αλλά, σύμφωνα με την προέλευσή τους, διαφορετική το καθένα και σε διαφορετικό επίπεδο⁸¹.

B. *Bonum* είναι η τυπική ρωμαϊκή αρετή της αξιοπιστίας και της σταθερότητας του χαρακτήρα⁸² αλλά και η ηθικώς αδιάβλητη συμπεριφορά⁸³

εξαρτάται από το προθετικό δίκαιο: φυσικό δίκαιο και *ius gentium* προβάλλονται στην αρχή των *Institutiones* του Γ α 'ί' ο υ όπως και των *Digesta*: το ισχύον δίκαιο πρέπει να ανταποκρίνεται στους *boni mores*. Ο Κ ό ρ ι ν τ ο ς Μ ο ύ κ ι ο ς Σ κ α ι β ό λ α ς, ερμηνεύει τα *boni indicia* (που δημιουργήθηκαν από τον ρωμαϊκό κόσμο των αξιών) με την ανθρώπινη *societas vitae* (Κ ι κ. off. 3, 70). Η πίστη προς την προστατευτική τάξη του δικαίου, η οποία αποτελεί τον συνεκτικό δεσμό της κοινότητας, αποτελεί κάτι περισσότερο από μιάν άλλη έκφραση της εξάρτησης των νομικών από τον αυτοκράτορα: γιατί κατ' αρχήν ακόμη και ο κυβερνήτης υπόκειται στο νόμο και αυτό παρά τη νομική ισχύ των διαταγμάτων του. Η αυτοκρατορία είναι, ιδεολογικά, ένα κράτος δικαίου: οι κάτοικοί της θα μπορούσαν να τη θεωρούν παρόμοια με μία στωική *consociatio humana*».

79. Εξουσιαστικές πράξεις είναι εκείνες που απαρτίζουν την εξουσία της πολιτείας και έχουν ως υποκείμενο την ίδια την πολιτεία, δηλ. τα όργανά της. Υποτακτικές πράξεις είναι οι πράξεις των εξουσιαζομένων από την εξουσία της πολιτείας, που τελούνται κατά τους ορισμούς των εξουσιαστικών πράξεων. Εξουσιαστικές πράξεις είναι εκείνες που τελούνται από τα όργανα της νομοθετικής, εκτελεστικής και δικαστικής εξουσίας. Υποτακτικές πράξεις είναι εκείνες που τελούνται αυτόνομα από το κάθε άτομο μέσα στα όρια που καθορίζουν τα όργανα της πολιτείας· βλ. Κ α ρ ά σ η, ΓενΑρχΑστΔ-Δικαιοπραξία Ι, 1996, αρ. Α 46-48.

80. Για την διάκριση ατομικού και συλλογικού υποκειμένου της πράξεως δικαίου βλ. Κ α ρ ά σ η, ό.π., αρ. Α 41-42.

81. S t r o u x, Die griechische Einflüsse auf die Entwicklung der röm. Rechtsw., εις Röm. Rechtsw. u. Rhetorik, 1949, σ. 105.

82. P r i n g s h e i m, ό.π., σ. 183· έτσι και M a y e r-M a l y, ό.π., σ. 158· K a s e r, ό.π., σ. 194.

83. K a s e r, ό.π.

με μέτρο όμως όχι την απόλυτη τελειότητα, που προκύπτει από την φύση και την λογική, αλλά μία σχετική τελειότητα που προσδιορίζεται από τις ατομικές προδιαθέσεις και δυνατότητες. Είναι τα χαρακτηριστικά του ρωμαϊκού ήθους, που αποδίδονται στον “*vir bonus*”⁸⁴, π.χ. τον *bonus pater familias*⁸⁵. Η επιρροή είναι σαφώς στωική, στο πνεύμα ακριβώς της Μέσης Στοάς. Βέβαια και στον Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η⁸⁶ συναντάται η έκφραση «άνηρ σπουδαῖος» κατά την συζήτηση περί του αληθούς και του αληθοφανούς αγαθού. Ο «άνηρ σπουδαῖος» διακρίνεται από το ότι αναγνωρίζει πάντοτε ορθά το αληθινά αγαθό. Στην Ρητορική (1357 b) γίνεται αναφορά στον «βελτίωνα ἄνδρα», που τηρεί τον φυσικό νόμο. Αλλά –όπως έχει παρατηρηθεί⁸⁷– καμιά κεντρική σημασία δεν έχει η έννοια αυτή, ιδίως σε αναφορά με την περί «ἀμαρτήματος» θεωρία του. Στην διαμόρφωση του ρωμαϊκού προτύπου (“*vir bonus*”) συνέβαλε περισσότερο η στωική ηθική φιλοσοφία⁸⁸.

Σπουδαία ιδιότητα του *viri boni* είναι η *bona fides*. Η *bona fides* (καλή πίστις) αποτελεί εξέλιξη της *fides* (πίστις). Η *fides* είναι αρχαία ρωμαϊκή λέξη, που ανήκε στην σφαίρα του *fas* (ιερού)⁸⁹. Μέσω της Στοάς εισήλθε στον χώρο της ηθικής φιλοσοφίας⁹⁰ και από εκεί επεκτάθηκε στο πεδίο του δικαίου από τον στωικό Q. M u c i u s S c a e v o l a⁹¹, όπου πλέον αποκαλείται *bona fides*⁹². Ως *bona fides* διακρίνεται σε αντικειμενική και

84. Πρβλ. την διήγηση του Κ ι κ έ ρ ω ν α, De officiis 3, 12, που ανάγεται στους στωικούς Διογένη τον Βαβυλώνιο και Αντίπατρο.

85. Άλλοτε γίνεται λόγος για “*diligens pater familias*”, C o l u m e l l a, De re rustica I, 2.

86. Hθ. Νικομ. 1113 a 15 εε.

87. C o i n g, Zur Einfluss der Philosophie des Aristoteles auf die Entwicklung der röm. Rechts, ZS 69 (1952) 24, 53/54.

88. C o i n g, ό.π.

89. Βλ. H e i n z e, Fides, “Hermes”, 64 (1929) 140-166.

90. A. P e r n i c e, M.A. Labeo. Das röm. Privatrecht im 1. Jh. Der Kaiserzeit I, 1873, σ. 408. Στον Κ ι κ έ ρ ω ν α, De officiis 1, 7 η *fides* έχει χαρακτήρα ηθικής (Fundamentum est autem iustitiae fides, id est dictorum conventorumque constantia et veritas). Το γνωστό νόμισμα από την Λοκρίδα της Κάτω Ιταλίας με τις λέξεις «Ρώμα και Πίστις» αξιολογεί ο M. G e l z e r (“Hermes” 68, 1933, 129 εε.) ως μία «εξαιρετικά αξιόλογη μνημειώδη μαρτυρία για την ρωμαϊκή *fides* από τον πρώιμο 3ον αι.». Αλλά άλλοι ερευνητές αμφισβητούν τούτο, μεταξύ αυτών και ο F r. H a m p l, Röm. Politik in republikanischer Zeit, εις R. K l e i n (Hrsg.), Das Staatsdenken der Römer, WBG-D, 1966, σ. 167 με σημ. 25, θεωρεί ότι το εύρημα τούτο αποτελεί έναν «ενδιάμεσο κρίκο» μεταξύ της ρωμαϊκής και της ελληνικής λέξεως (*fides*-πίστις).

91. Π α ν τ α ζ ό π ο υ λ ο ς, ό.π., σ. 185· Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο ς, ό.π., σ. 168 σημ. 17.

92. Βλ. L. L o m b a r d i, Dalla “fides” alla “bona fides”, Milano 1961· C a r c a

υποκειμενική⁹³. Από αντικειμενική άποψη καλή πίστη είναι η εντιμότητα που πρέπει να τηρείται στις συναλλαγές⁹⁴. Σε αυτή στηρίζεται και η διάκριση των αγωγών σε *iudicia bonae fidei* και *iudicia stricti iuris*. Περί το τέλος δε της δημοκρατίας στην κατηγορία των *iudicia bonae fidei* υπάγονταν οι αγωγές από τις σχέσεις εταιρίας, *fiducia*, εντολής, αγοραπωλησίας, μισθώσεως και από κάποιες άλλες σχέσεις που έτικταν ενοχές, όπως π.χ. η επιτροπεία. Αργότερα και μάλιστα κατά την περίοδο της ηγεμονίας υπήχθησαν στην κατηγορία αυτή και οι αγωγές που πηγάζουν από παρακαταθήκη, χρησιδάνειο καθώς η αγωγή για απόδοση της προίκας. Δικονομικώς η έννοια της καλής πίστεως εκδηλώνεται με την προσθήκη στην σχετική formula του όρου *ex fide bona*. Γι' αυτό και οι *bonae fidei* αγωγές είχαν περιβληθεί ισχύ εξαιρετική, ο δε δικαστής εντελλόταν να κρίνει την νομική σχέση που επικαλείται ο ενάγων με βάση την καλή πίστη, υποχρεούμενος προς τούτο να ερευνήσει μήπως αυτός βρισκόταν σε δόλο. Από υποκειμενική άποψη καλή πίστη είναι η ψυχολογική κατάσταση που δημιουργεί στο άτομο πεποίθηση. Αρχικώς εμφανίζεται στις περιπτώσεις της νομής του αγοραστή που βρίσκεται σε καλή πίστη και δημιουργεί υπέρ αυτού ορισμένα πλεονεκτήματα. Ιδιαίτερη σημασία προσέλαβε η γενική ρήτρα, υπό υποκειμενική έννοια, στο δίκαιο των παπύρων, όπου απαντάται μεταξύ άλλων και στα πωλητήρια ακινήτων, τα πωλητήρια δούλων και τα εκμισθωτήρια κτημάτων⁹⁵.

Η *bona fides* ανυψώθηκε σε αρχή. Σε αυτή χρωστά το Ρωμαϊκό δίκαιο μια σειρά από ιδιαίτερα γνωρίσματα, όπως την ήδη πρώιμη αναγνώριση της άτυπης δικαιοπραξίας, την δέσμευση που προκύπτει από την κατάρτιση έγκυρης υποσχετικής δικαιοπραξίας (*"fit quod dicitur"*⁹⁶, *"pacta sunt servanda"*⁹⁷), την δέσμευση που προκύπτει από τον δοθέντα όρκο, την δέσμευση του άρχοντα από το περιεχόμενο του edictου, την μη αναδρομικότητα του νόμου, την ρύθμιση των διαρκών ενοχών πίστεως κλπ⁹⁸.

t e r r a, *Intorno di bonae fidei indicia*, Napoli, 1964· επίσης S e i d l, *Prolegomena zu einer Methodenlehre der Römer*, *Gedächtnisschrift für R. Schmidt*, 1966, σ. 372-373.

93. Κ ι κ έ ρ ω ν, *De officiis* 3, 17, 10.

94. Και για τα επόμενα Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο, ό.π., σ. 168-169· πρβλ. και Π α ν τ α ζ ό π ο υ λ ο, ό.π., σ. 186-187.

95. W. S c h m i d t z, *Η πίστις in den Papyri*. Diss. Köln 1964· βλ. και Π α ν τ α ζ ό π ο υ λ ο, ό.π., σ. 185-186, ο οποίος επισημαίνει ότι η έρευνα των διαγνωστικών πηγών της εν λόγω περιόδου παρουσιάζει ενδιαφέρον, διότι αφ' ενός ανασυνδέει την πρώτη (-146 π.Χ.) προς την τρίτη περίοδο της εξελίξεως του ελληνικού δικαίου (565 έως 1453) και αφ' ετέρου μας διδάσκει τον τρόπο εφαρμογής του τότε ισχύοντος δικαίου στην πράξη.

96. Κ ι κ έ ρ ω ν, *De off.* 1, 7, 23· *De re publ.* 4, 7· *Ad fam.* 16, 10, 2.

97. D. 2, 14, 1 sqq. και ιδίως 7 § 7.

98. Βλ. για όλα αυτά λεπτ. S c h u l z, ό.π., σ. 151-161.

Γ. *Aequum, aequitas*⁹⁹ είναι –σύμφωνα με την βασική παράσταση των Ρωμαίων για την δικαιοσύνη– η ίδια η δικαιοσύνη, η *iustitia*¹⁰⁰ ως “constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuere”¹⁰¹, όχι ως τυπική και αφηρημένη αρχή¹⁰² αλλά ως αρχή με ουσιαστικό και συγκεκριμένο περιεχόμενο (στα πλαίσια μιας δεδομένης έννομης τάξεως)¹⁰³, που καταλαμβάνει μια ενδιάμεση θέση¹⁰⁴ μεταξύ της απόλυτης παγκόσμιας έννομης τάξεως, του *ius naturale*¹⁰⁵, και της συγκεκριμένης θετικής έννομης τάξεως, του *ius civile*, εισάγοντας στην δεύτερη τις αρχές της ουσιαστικής δικαιοσύνης, τις οποίες παραλαμβάνει από την πρώτη¹⁰⁶. Αυτή η *aequitas* ως αρχή της ουσιαστικής δικαιοσύνης έχει πεδίο εφαρμογής τόσο στην νομοθεσία όσο και στην απονομή της δικαιοσύνης. Γι’ αυτό μπορεί να διακριθεί σε νομοθετική και σε δικαιοδοτική *aequitas*¹⁰⁷. Στο νομοθετικό επίπεδο η *aequitas* εκφράζει την ουσιαστική δικαιοσύνη με τρεις κυρίως τρόπους. Πρώτον, ως *iustitia distributiva* και ως *iustitia commutativa*¹⁰⁸ απαγγέλλοντας τα τρία *iuris praecepta*: *honeste vivere, alterum*

99. Στην νομική γλώσσα της δημοκρατικής περιόδου το ουσιαστικό *aequitas* δεν εμφανίζεται (S c h u l z, *Geschichte*, σ. 90). Οι εκφράσεις *aequum, aequae* και συναφείς ουσιαστικοποιήθηκαν ίσως για πρώτη φορά από τον Κ ι κ έ ρ ω ν α· πρβλ. S t r a n g a s, *Die Billigkeit und ihr Standort im Rechtssystem*, 1976, σ. 45 σημ. 177.

100. Τούτο καταφαίνεται –όπως λέει ο M e y e r-M a l y, ό.π., σ. 159 και με σημ. 42– και από την συχνή εμφάνιση των “*aequitas*” και “*iustitia*” στα ρωμαϊκά νομίσματα (G. K i s c h, *Recht u. Gerechtigkeit in der Medaillenkunst*, 1955, σ. 58 ε., 84, 134 ε. 156).

101. D. 1, 1, 10 pr. Ουλπιανός = Βασ. 2, 1, 10: «Δικαιοσύνη ἐστὶ σταθερὰ βούλησις καὶ διηνεχὲς ἐκάστω τὸ ἴδιον ἀπονέμουσα δίκαιον» Επιτομὴς I, 4-6. Με αυτή την έννοια ο Κ ι κ έ ρ ω ν θεωρεί την *aequitas* «προφανή» (*evidens*)· De officiis I, 9, 30: “*aequitas lucet ipsa per se*”. Πρβλ. M e y e r-M a l y, *Aequitas evidens*, Fg. F. Lübtow, 1970, σ. 399 εε.

102. Π.χ. ως «κοσμική πρώτη-αρχή του δικαίου» (U. v. L ü b t o w, *De iustitia et iure*, ZS 66, 1948, σ. 458, 528: “*kosmisches Urprinzip des Rechts*”) ή ως «γνώμονας της ορθότητας» (v. L ü b t o w, ό.π.: “*Waage-Richtigkeit*”) ή ως συστατική αρχή ενός ριζοσπαστικού συστήματος φυσικού δικαίου· εναντίον όλων αυτών των εκδοχών M a y e r-M a l y, ό.π., σ. 159.

103. M a y e r-M a l y, ό.π., σ. 159.

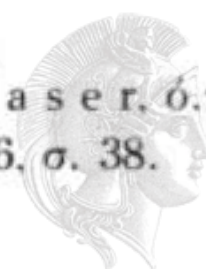
104. H i l d e l b r a n d, *Geschichte u. System*, ό.π., σ. 625.

105. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Παύλος ορίζει το *ius naturale* ως “*id quod semper aequum ac bonum est*”, D. I, 1, N. 1 (Βασ. 2, 1 N. 11: «τὸ ἀεὶ καλὸν καὶ ἴσον»).

106. Στο ίδιο πνεύμα και ο ορισμός του *ius civile* από τον Κ ι κ έ ρ ω ν α, Top. 11, 9: “*Ius civile est aequitas constituta iis, qui eiusdem civitatis sunt*” («πολιτικόν δίκαιον εἶναι ἡ θεσπισθεῖσα φυσικὴ ἰσότης ὑπὲρ τῶν ἀποτελούντων μέλη τῆς αὐτῆς πολιτείας», απόδ. Π α ν τ α ζ ο π ο ὺ λ ο υ, ό.π., σ. 179).

107. Και για τα επόμενα βασικῶς H i l d e l b a n d, ό.π., σ. 625-626.

108. Πρβλ. και W i e a c k e r, *Röm. Rechtsgeschichte I*, 1988, σ. 507· K a s e r, ό.π., σ. 194· του ι δ ί ο υ, *Röm. Rechtsquellen u. angewandte Juristenmethode*, 1986, σ. 38.

von laedere, suum cuique tribuere¹⁰⁹. Δεύτερον, αναφορικά με την δικαιοπραξία, εξαρτώντας την νομική ενέργεια της δηλώσεως βουλήσεως από την ύπαρξη πραγματικής βουλήσεως και απονέμοντας νομική ενέργεια σε μία πραγματική έστω ατύπως εκδηλωθείσα βούληση, αρνούμενη αντιθέτως την ενέργεια ακόμη και σε μία τυπικώς επιχειρηθείσα αλλά ελαττωματική δήλωση¹¹⁰. Και τρίτον, αναφορικά με τους παραγωγικούς λόγους των έννομων σχέσεων, ανάγοντας φυσικούς ή ηθικούς γενεσιουργούς λόγους δικαιωμάτων και υποχρεώσεων σε έννομους¹¹¹. Στο δικαιοδοτικό επίπεδο η *aequitas* εκδηλώνεται στην δυνατότητα που έχει ο δικαστής προς πραγμάτωση της ουσιαστικής δικαιοσύνης να κρίνει εκάστοτε, εκτιμώντας όλες τις συνθήκες της δικαιοπραξίας, τι μπορεί να απαιτηθεί και τι πρέπει να παρασχεθεί¹¹².

Και η έννοια αυτή έχει στωική και όχι –όπως θα μπορούσε να υποθέσει κανείς¹¹³– αριστοτελική προέλευση. Ο Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ς αντιδιαστέλλει την επιείκεια προς τον νόμο. Η επιείκεια οφείλει να «διορθώνει» τον νόμο, ο οποίος με τους γενικούς ορισμούς του δεν καλύπτει την απειρότητα των μορφών που προσλαμβάνει η κοινωνική πράξη¹¹⁴. Στους

109. D. 1, 1, 10 § 1 = Inst. 1, 1, 3 (Βασ. 2, 1, 10: «Παραγγέλματα δὲ τοῦ νόμου τὸ κοσμίως ζῆν, ἄλλον μὴ βλάπτειν, ἐκάστω τὸ ἴδιον ἀπονέμειν»· Επιτομῆς I, 4-6). Στο παράγγελα «ἄλλον μὴ βλάπτειν» (*alterum non laedere*) θεμελιώνεται κάθε μορφή παράνομης συμπεριφοράς, ὅπως αδικοπραξία, αθέτηση συμβάσεως ἀλλὰ και κατάχρηση δικαιώματος. Βέβαια γενική ἀρχή που να ἀπαγορεύει τὴν ἀσκηση δικαιώματος, ὅταν αὐτὴ δὲν ὠφελεῖ τὸν δικαιούχο, ἀλλὰ βλάπτει ἄλλους, δὲν ὑπῆρχε. Ἀλλὰ τὸ φαινόμενο ἀντιμετωπιζόταν στὴν ἐκάστοτε περίπτωση με τὰ μέσα τῆς ἐρμηνείας (βλ. ἀμέσως ἐπόμε. σημ.) ἢ με ἀγωγές ἢ με *exceptiones* (οἱ περισσότερες ἀπὸ τις οἱ ποῖες ἔχουν ὡς βάση τὴν *aequitas*, ὅπως ἡ *exceptio doli* ἢ ἡ ἀπορρέουσα ἀπὸ *pactum*· Π ε τ ρ ὀ π ο υ λ ο ς, ὁ.π., σ. 1560)· K a s e r, ὁ.π., σ. 221-222. Στὸ δε παράγγελα «ἐκάστω τὸ ἴδιον ἀπονέμειν» (*suum cuique tribuere*) στηρίζεται και τὸ δίκαιο τοῦ ἀδικαιολόγητου πλουτισμοῦ· τούτο εἰδικότερα και στὴν ἀρχή τῆς επιείκειας (D. 12, 6, 14 : “nam hoc natura aequum est neminem cum alterius detrimento fieri locupletionem (εἶναι σύμφωνο πρὸς τὴν φυσικὴ ἰσότητα, δηλ. τὴν επιείκεια, να μὴν γίνεται κανεὶς πλουσιότερος βλάπτοντας ἄλλον) στὸ πνεῦμα μάλλον τῆς στωικῆς (παρὰ τῆς αριστοτελικῆς· πρβλ. Ηθ. Νικ. 1138 a) ἠθικῆς (Κ ι κ έ ρ ω ν, De off. 3, 5)· C o i n g, Zum Einfluss der Philosophie des Aristoteles, SZ 69 (1952), σ. 40-42.

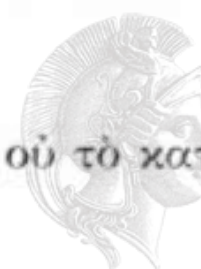
110. Εδὼ ἀνήκουν ὁ σταδιακὸς παραμερισμὸς τῶν πανηγυρικῶν τύπων τῆς δικαιοπραξίας, ἡ λήψη ὑπ’ ὄψιν τῆς πλάνης και τῆς ἀπειλῆς, καθὼς και ἡ ἐρμηνεία τοῦ νόμου και τῆς δικαιοπραξίας, που ἀπὸ τὸ τέλος τῆς δημοκρατικῆς περιόδου πρέπει να γίνεται σύμφωνα με τὸ πνεῦμα (*sententia*) και ὄχι τὸ γράμμα (*scriptum verbum*). Ἡ τάση αὐτὴ ἐκδηλώνεται στὴν (περισωθείσα ἀπὸ τὸν Κ ι κ έ ρ ω ν α, De off. 1, 10, 33) περίπυστη παροιμία *summum ius summa iniuria*.

111. Εδὼ ἀνήκουν και οἱ περισσότερες ἀπὸ τις *obligationes naturales*.

112. Περίπτωση τῶν ἐλεύθερων ἀγωγῶν (*arbitria*).

113. Πρβλ. Κ. Τ σ ά τ σ ο, ὁ.π., σ. 243.

114. Ηθ. Νικ. 1137 b 14-17: «τὸ ἐπιεικὲς δίκαιον μὲν ἐστίν, οὐ τὸ κατὰ νόμον δέ,

Ρωμαίους τέτοια αντιδιαστολή δεν γίνεται. Αντινομία μεταξύ γενικότητας του νόμου και ατομικότητας των περιπτώσεων, που πρέπει να αρθεί, δεν ανακύπτει, γιατί «νόμος» (*ius, lex*) με αφηρημένη διατύπωση εδώ δεν υπάρχει· το δίκαιο είναι δίκαιο της συγκεκριμένης περιπτώσεως. *Aequitas* είναι η ουσιαστική δικαιοσύνη της περιπτώσεως· *aequum est* σημαίνει αυτόχρονα *iustus est, ita ius est*¹¹⁵. Στον Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η οι κατηγορίες της διανεμητικής και διορθωτικής δικαιοσύνης¹¹⁶ είναι λειτουργίες επίσης του νόμου, ενώ οι αντίστοιχες έννοιες *iustitia distributiva* και *iustitia commutativa* θεωρούνται από τους Ρωμαίους ως λειτουργίες της ουσιαστικής δικαιοσύνης, δηλ. της *aequitas*. Την αριστοτελική έννοια της επιείκειας παρέλαβαν οι Ρωμαίοι ρήτορες, οι οποίοι και δίδασκαν τους νέους στο μάθημα της ρητορικής να συνηγορούν υπέρ της επιείκειας και εναντίον του γράμματος του νόμου¹¹⁷. Αλλά αντίθετα προς τους ρήτορες, οι ρωμαίοι *iuris consulti* δεν χρησιμοποιούν την διάκριση αυτή. Η αριστοτελική φιλοσοφία τους είναι βέβαια γνωστή. Γνωρίζουν ότι ο νόμος (*lex*) οδηγεί σε ανεπιεική αποτελέσματα, και μάλιστα όχι απλώς διότι η διατύπωσή του δεν ταιριάζει προς την ατομικότητα της συγκεκριμένης περιπτώσεως. Αλλά γι' αυτούς, ως πρακτικούς νομοδιδασκάλους, το ζήτημα ήταν μόνον αν στην συγκεκριμένη περίπτωση μπορεί κανείς να βοηθήσει (με την ερμηνεία, την υποβολή κάποιας *actio* ή *exceptio*), ή όχι. Εάν όχι, τότε δεν έχει κανένα νόημα η περαιτέρω συζήτηση, γιατί οι νομικοί δεν είναι κριτικοί αλλά εφαρμοστές του νόμου. Εάν ναι, τότε είναι αυτό που προτείνουν στο *responsum*, δηλ. *ius* και όχι μια «διορθωτική» του *ius* «επιείκεια». Το πρόβλημα για τους *ius consulti* είναι μόνον πρακτικό: έως ποιο βαθμό μπορεί κανείς να βοηθήσει. Και από την άποψη αυτή η αναφορά του Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η στην υποθετική βούληση του νομοθέτη προς εξεύρεση του «επιεικούς» θα μπορούσε μόνο να παραπλανήσει¹¹⁸. Η ρω-

ἀλλ' ἐπανόρθωμα νομίμου δικαίου. Αἴτιον δ' ὅτι ὁ μὲν νόμος καθόλου πᾶς, περὶ ἐνίων δὲ οὐχ οἷον τε ὀρθῶς εἰπεῖν καθόλου». Ο «ἀκριβοδίκαιος» (ό.π., 1138 α 1) μένει προσκολλημένος στο γράμμα του νόμου, ο επιεικής όμως διορθώνει τον νόμο και βρίσκει έτσι το καλύτερο δίκαιο, δηλ. αυτό που και «ὁ νομοθέτης αὐτὸς ἂν εἶπεν ἐκεῖ παρών, καὶ εἰ ἤδει, ἐνομοθέτησεν (ἂν)» (Ηθ. Νικ. 1137 b 27-28)· βλ. Γ. Μ α ρ ι δ ᾶ κ η, Σκέψεις επί της θεωρίας του Αριστοτέλους περί επιεικειάς, εις Μελέται, 1979, σ. 413 επ.· E. M i c h e l a k i s, Platonslehre von der Anwendung des Gesetzes u. der Begriff der Billigkeit bei Aristoteles, 1953· J. S t r a n g a s, Gedenken zur aristotelischen Billigkeitslehre, Αναμν. τόμ. Ε. Μιχελάκη, 1973, σ. 29 εε.· Κ. Μ π έ η, Σκέψεις για την αριστοτελική επιείκεια, Δίκη 26 (1995) σ. 717 εε.

115. S c h u l z, ό.π., σ. 90.

116. Βλ. αντί άλλων Κ.Ι. Δ ε σ π ο τ ο π ο ύ λ ο υ, Διανεμητικόν και διορθωτικόν δίκαιον κατ' Αριστοτέλη, εις Μελετήματα φιλοσοφίας του δικαίου, 1980, σ. 85 εε.

117. Και για τα επόμενα βλ. S c h u l z, ό.π.

118. S c h u l z, ό.π.

μαϊκή *aequitas* δεν έχει, λοιπόν, αριστοτελική προέλευση. Είναι μάλλον στωική και πηγάζει από την στωική έννοια της δικαιοσύνης ως «ἐπιστήμης ἀπονεμητικῆς τῆς ἀξίας ἐκάστω»¹¹⁹, που θεμελιώνεται στην διδασκαλία περί «οἰκειώσεως» και μάλιστα στην ανθρωπινότερη παραλλαγή της, του Παναιτίου. Η «οἰκείωσις» είναι για τους στωικούς γενικά η αρχή της δικαιοσύνης¹²⁰. «Οἰκεῖον» είναι για όλους τους Στωικούς αυτό που μας ανήκει, σύμφωνα με την δική μας φύση και την φύση του κάθε όντος. Αλλά ενώ για τους αρχαίους Στωικούς φύση του ανθρώπου είναι το «κατ' ἀρετὴν ζῆν» («πρὸς τὴν ἀρετὴν ἡμᾶς ἡ φύσις ἄγει»), για τον Παναιτίου φύση του ανθρώπου είναι «τὸ ζῆν κατὰ τὰς δεδομένας ἡμῖν ἀφορμάς», δηλ. κατὰ τις προδιαθέσεις που μας έδωσε η φύση, την ατομικότητά μας, την «οικεία» φύση μας. Με την έννοια αυτή η «οἰκείωσις» είναι η αρχή της ανωτέρω στωικής έννοιας τα δικαιοσύνης και άρα της *aequitas*.

Δ. Από αυτή την διδασκαλία περί «οικειώσεως» γεννήθηκε και η ιδέα της *humanitas*¹²¹, λέξη γνήσια ρωμαϊκή, που η επινόησή της όμως οφείλεται στους διδασκάλους της ελληνικής φιλοσοφίας, ιδίως τον Παναιτίου¹²². Ο Παναιτίος διέπλασε την έννοια αυτή αναγόμενος στην κλασική, σωκρατική και πλατωνική, παράδοση¹²³. Με αυτόν γεννιέται ένας πρώτος ανθρωπισμός, που ανατρέχει στους κλασικούς χρόνους (η κλασική ελληνική φιλοσοφία υπήρξε κατ' εξοχήν ανθρωποκεντρική) και που θα πάρει πολύ αργότερα με τον Πλούταρχο την ολοκληρωμένη μορφή του¹²⁴. Πίσω από την λέξη αυτή κρύβεται η ηθική θεωρία της

119. Hildenbrand, ό.π., σ. 27 σημ. 2. Πολύβιος, VI, 6, 10: «διανεμητικόν ... τοῦ κατ' ἀξίαν ἐκάστοις», Κικέρων, De finibus V, 23: "animi affectio suum cuique tribuens".

120. v. Armin, St. Vet. Fragm. 1, 197.

121. Welzel, ό.π., χωρίς να διακρίνει την αποκλίνουσα έννοια της «οικειώσεως» στην Μέση Στοά.

122. Schulz, Prinzipien des röm. Rechts, 1934, σ. 129· Geschichte, σ. 375· Reizenstein, Werden u. Wachsen der Humanität im Altertum, 1907, σ. 7· Heinemann, Art. Humanitas, εις RE Supplementband 5 (1931), 293, 303· Harder, Nachträgliches zur Humanität, "Hermes" 69 (1934) 64 εε· Rieck, Art. Humanitas, εις HWDPh 3 (1974) σ. 1231· επίσης Τατάκης, ό.π., σ. 140-147· Κ. Γεωργιούλης, ό.π., σ. 405· Νέστλε(-Α. Γεωργίου), ό.π., σ. 800. Η λ. *humanitas* εμφανίζεται στον γραπτό λόγο για πρώτη φορά στην ανώνυμη "Phetorica ad Herennium" 2, 16, 24· 17, 26 και αλλού (περ. 84/83 π.Χ.) και αργότερα (80 π.Χ.) στον Κικέρωνα, Verr. 2, 5, 187· Resp. I, 28· De or. I, 27· Cato de senect. 1· Pro Lig. 13· De off. 3, 32· 3, 97.

123. Τατάκης, ό.π., σ. 143.

124. Τατάκης, ό.π., σ. 140.

Μέσης Στοάς, ότι ο άνθρωπος είναι ανώτερος από όλα τα άλλα πλάσματα της γης και γι' αυτό οφείλει αφ' ενός να αναπτύξει ηθικά και πνευματικά την προσωπικότητά του και αφ' ετέρου να σέβεται την προσωπικότητα των άλλων¹²⁵. Με την λέξη *humanitas* δηλώνεται έτσι αφ' ενός το «καθήκον» (με την στωική έννοια) για ηθική και πνευματική καλλιέργεια της προσωπικότητας («παιδεία» με την αρχαία ελληνική έννοια¹²⁶)¹²⁷ και αφ' ετέρου το «καθήκον» για αγαθή πράξη και άσκηση των δικαιωμάτων υπό το πρίσμα του σεβασμού του συναθρώπου αδιακρίτως κοινωνικής θέσεως¹²⁸ («φιλάνθρωπία» με την αρχαία ελληνική έννοια¹²⁹)¹³⁰. Η επίδραση αυτής της ιδέας στο Ρωμαϊκό δίκαιο και την ρωμαϊκή ζωή ήταν εκτεταμένη και βαθειά¹³¹. Στην ρωμαϊκή ζωή η στωική ηθική διδασκαλία υπήρξε από όλα τα τμήματα της ελληνικής φιλοσοφίας εκείνη που αριθμούσε στην Ρώμη¹³² τους περισσότερους οπαδούς, γιατί προσαρμοζόταν πληρέστερα προς την αυστηρότητα του ήθους του Ρωμαίου πολίτη, ενώ και το κοσμοπολιτικό ιδεώδες των Στωικών (που και αυτό, όπως η *humanitas*, στηρίζεται στην διδασκαλία περί «οικειώσεως»¹³³, πλέον στην έννοια της Μέσης Στοάς) εύρισκε θετική ανταπόκριση στην συνεχώς αυξανόμενη κυριαρχία της Ρώμης¹³⁴. Στο Ρωμαϊκό δίκαιο η επίδραση της

125. Βλ. και για τα επόμενα S c h u l z, Prinzipien, σ. 129· Geschichte, σ. 375 ε.

126. Η λέξη «παιδεία», η οποία κατά τον 4^{ον} αι. π.Χ. και κατά την διάρκεια των ελληνιστικών και αυτοκρατορικών χρόνων επεξέτεινε διαρκώς περισσότερο το εννοιολογικό της περιεχόμενο, συνδέθηκε προς την ύψιστη ανθρώπινη αρετή και από απλή «αγωγή των παιδών» (αυτή την απλή έννοια έχει η λέξη «παιδεία» στον Α ι σ χ ύ λ ο, Επτά επί Θ, 18) έγινε το σύμβολο της ιδεώδους μορφώσεως του σώματος και της ψυχής, της «καλοκαγαθίας», η οποία για πρώτη φορά κατά την εποχή του Σ ο φ ο κ λ έ ο υ ς και των σοφιστών περιλαμβάνει και την μόρφωση του πνεύματος (W. J a e g e r, Γ. Βερροίου, Παιδεία – Η μόρφωση του έλληνα ανθρώπου Α', 1968, σ. 325· πρβλ. και του ί δ ι ο υ, Αρχαιότητα και ανθρωπισμός, «Τα Προπύλαια» 1938, 22 εε.). Από τους ελληνιστικούς χρόνους και μετά, σήμαινε την εγκύκλιο παιδεία, την γενική μόρφωση. Αύτη την σημασία διατηρεί ο όρος μέχρι σήμερα.

127. Πρβλ. E. J. K e n n e y – W. V. C l a u s e n, ό.π., σ. 185.

128. K a s e r, ό.π., σ. 186.

129. Βλ. B r. S n e l l (-Δ. Ιακώβ), Η ανακάλυψη του πνεύματος, 1981, σ. 338 εε.

130. Μόνο με τις δύο αυτές ελληνικές λέξεις («παιδεία» και «φιλάνθρωπία») μπορεί να αποδοθεί το περιεκτικό νόημα της *humanitas*. Όμως κατά τα μέσα του 2^{ου} μ.Χ. αι. η λέξη *humanitas* χάνει την σημασία της ως «παιδείας» και διατηρεί μόνο το πρακτικό της περιεχόμενο, ως «φιλάνθρωπίας»· S c h u l z, ό.π., σ. 129.

131. Διαφωτιστικές οι μελέτες του K. B ü c h n e r, στον τόμο *Humanitas romana* (Studien über Werke u. Wesen der Römer), 1957.

132. Ο λόγος του Μ ά ρ κ ο υ Α υ ρ η λ ί ο υ («Πολίτην ὄντα πόλεως τῆς ἀνωτάτης, ἧς αἱ λοιπαὶ πόλεις, ὥσπερ οἰκίαι εἰσὶ» 3, 11) απηχεί τον κοσμοπολιτισμό, ως βασικό γνώρισμα, όλων των στωικών.

133. Πρβλ. και Σ ο ύ ρ λ α, ό.π., σ. 179.

134. G. d e l. V e c c h i ο (-Πολυγένης), Φιλοσοφία του δικαίου εν συνόψει, 1968.

humanitas υπήρξε καθοριστική. Και πρώτα από όλα στην διάπλαση του περιεχομένου του ορισμού του Κ έ λ σ ο υ. “Bonum” και “aequum” αποτελούν αντανάκλαση της humanitas σε ολόκληρο το πεδίο του δικαίου: όχι μόνο στα πλαίσια του *ius gentium* (ενός δικαίου κατ’ εξοχήν επιεικούς, που εφαρμοζόταν όχι μόνο στους Ρωμαίους πολίτες ή και σε ορισμένους peregrinii, αλλά σε όλους ανεξαιρέτως τους υπηκόους του ρωμαϊκού κράτους και θεωρούνταν από τους Ρωμαίους ως κοινό κτήμα για όλα τα έθνη¹³⁵) αλλά και του ίδιου του *ius civile*¹³⁶ μέσω της δικαιοπλαστικής επί αυτού παρεμβάσεως του *ius honorarium*¹³⁷. πρόκειται για το δίκαιο που έθετε ο πραίτωρ με το *edictum* (*ius praetorium*) και απέβλεπε στην βοήθεια, την συμπλήρωση και διόρθωση των «κενών» του *ius civile*¹³⁸ με γνώ-

σ. 8. O W i e a c k e r, ό.π., σ. 642, εξάγει το ότι ο κύκλος του Σκιπίωνα «προώθησε την ταύτιση της στωικής *societas humana* με το ιδεώδες μιας ορατής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας». Πρβλ. F r. H a m p l, “Stoische Staatsethik” und frühes Rom, εις (Hrsg.), *Das Staatsdenken der Römer*, WBG-D, 1966, σ. 116 εε.

135. Και γι’ αυτό συχνά συγγεόταν με το *ius naturale*. Η σύγχυση οφειλόταν και στο γεγονός ότι το *ius aequum* ήταν κοινό γνώρισμα και των δύο δικαίων (*ius gentium* και *ius naturale*). Εν τούτοις η σύγχυση δεν είναι δικαιολογημένη. Το *ius gentium* είναι θ ε τ ι κ ό δίκαιο, ενώ το *ius naturale* (κατά τους ορισμούς των κλασικών ρωμαίων νομικών, Ο υ λ π ι α ν ο ύ, D. 1, 1, 1, 3· Π α ύ λ ο υ, D. 1, 1, 1, 11, Paul. 14 ad Sab., και Γ α ί ο υ, Inst. 1, 1· βλ. V o g g e n s p e r g e r, ό.π., σ. 63 εε., 85 εε. και 100 εε., αντιστοίχως) είναι υ π ε ρ θ ε τ ι κ ό, κανονιστική πηγή (*prima regula absoluta*) του *ius gentium* αλλά και του *ius civile* (βλ. R e n è M a r c i c, *Sklaverei als “Beweis” gegen Naturrecht und Naturrechtslehre*, *ÖsterZ f. öffentl. Recht* XIV (1964) 181 εε.). Παράδειγμα πρακτικής εφαρμογής της διακρίσεως *ius gentium* και *ius naturale* αποτελεί η δουλεία, η οποία είναι μεν θεσμός του *ius gentium* όχι όμως και του *ius naturale*, γιατί, κατά το τελευταίο τούτο, όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ελεύθεροι (Inst. 1, 2 § 2). Ο Κ ι κ έ ρ ω ν (παρ’ όλο που σε αυτόν παρατηρείται ορολογική σύγχυση· De fin. 3, 20, 67· De re publ. 3, 11, 18: *ius naturale* ως ιδιαίτερο ανθρώπινο φυσικό δίκαιο· De off. 3, 5, 23: *neque vero hoc solum natura, id est iure gentium...*) ξεκινώντας από την διδασκαλία του Χ ρ υ σ ί π π ο υ, του οποίου τον ορισμό του φυσικού δικαίου παραφράζει στο περίφημο χωρίο του De re publ. 3, 23, 2 (*Est quaedam vera recta ratio naturae congruens difusa in omnes, constans, sempiterna*), προσδιορίζει το *ius naturale* ως την *recta ratio*, τον «ορθό λόγο», που διέπει τον κόσμο και είναι εν τέλει ταυτόσημος με την *ratio* της θεότητας. Αυτός ο υπέρτατος νόμος (*summa lex*) αντιστοιχεί κατά περιεχόμενο και έκταση πλήρως προς την *lex naturalis* και είναι ως *ius datum omnibus* καθολικής ισχύος, αφού ταυτίζεται με την *ratio recta*. Πρόκειται βασικώς για την άποψη της αρχαίας Στοάς για το «κατά λόγον» ή «κατά φύσιν» δίκαιον (βλ. A. L e s k y, *Zum Gesetzesbegriff der Stoa*, *ÖsterZ f. öffentl. Recht* II, 1950, 587 εε.).

136. K a s e r, *Röm. Rechtsquellen u. angewandte Juristenmethode*, 1986, σ. 94 και 92.

137. Βλ. Hering, ό.π., σ. 31.

138. D. 1, 1, 7 § 1 Παπινιανός: “*ius praetorium est quod praetores introduxerunt ad iuvandi vel supplendi vel corrigendi iuris civilis gratia*». Βλ. Π α ν τ α ζ ό π ο υ λ ο, ό.π., σ. 124 εε.· W i e a c k e r, ό.π., § 26· Vom röm. Recht² (1961) σ. 112 εε.· K a s e r, *Röm. PrivR*² (1971) § 51· S o h m / M i t t e i s / W e n g e r,

μονα την *humanitas*¹³⁹. Η επιρροή της στωικής φιλοσοφίας μέσω της ιδέας της *humanitas* στην διαμόρφωση του ορισμού του Κέλσου υπήρξε όχι στατική αλλά δυναμική, συνεχής και μακροχρόνια από το τέλος της δημοκρατικής περιόδου έως τον αιώνα του Ιουστινιανού, ενώ από κάποιο σημείο και μετά συγχέεται με την επίδραση της σε μεγάλο βαθμό ομολογής χριστιανικής διδασκαλίας¹⁴⁰.

§ 3.1.A. Το Ρωμαϊκό δίκαιο σε όλη την μακραίωνη ιστορική του διαδρομή αναπτύχθηκε εμπειρικά και όχι συστηματικά. Εν αρχή ην (όπως στο αγγλικό και αγγλο-αμερικανικό δίκαιο¹⁴¹) η «περίπτωση» και το δί-

ό.π., § 15. Παράδειγμα της δράσεως αυτής του πραιτώρος αποτελεί η *bonorum possessio*, που εισήχθη εξ επιεικείας παράλληλα προς το εξ αδιαθέτου διαδοχής σύστημα του *ius civile* (Πετρόπουλος, ό.π., σ. 164), ή επίσης η *actio doli*, που ασκούσαν στα πλαίσια του *ius honorarium* ως εργαλείο επιεικείας (Sohm/Mittels/Wenger, ό.π., σ. 702, 705-707).

139. Για την επίδραση της *humanitas* σε συγκεκριμένους θεσμούς του *ius gentium* αλλά και του *ius civile* βλ. λεπτο. Schulz, ό.π., σ. 128-150. Εν τούτοις σε δύο μεγάλα θέματα η επίδραση της *humanitas* υπήρξε μικρή και βραδεία: την νομική θέση της γυναίκας και την δουλεία. Για το πρώτο ζήτημα βλ. Πετρόπουλος, ό.π., σ. 516, 1089, 1351, 1604 κ.ά. Schulz, ό.π., σ. 131 εε. E. Weiss, *Institutionen des römischen Privatrechts*² (1949), σ. 109 εε., και από κοινωνιολογική άποψη Θ. Καρζή, *Η γυναίκα στην αρχαιότητα*³ (1987), σ. 211-255. E. Bornemann (-Δ. Κούρτοβιχ), *Η πατριαρχία (Η προέλευση και το μέλλον του κοινωνικού μας συστήματος)*, 1988, σ. 463 εε., 507 εε. H. Günther, *Formen und Urgeschichte der Ehe*⁴ (1941). B. Wagener-Hassel (Hrsg.), *Matriarchatstheorien der Altertumswissenschaft*, 1992, σ. 262 εε. Για το δεύτερο ζήτημα βλ. Πετρόπουλος, ό.π., σ. 422 εε. κ.ά. Schulz, ό.π., σ. 145 εε. E. Weiss, ό.π., σ. 66 εε. Wieacker, *Röm. Rechtsgeschichte I*, 1988, σ. 363 εε. (με πλούσια βιβλιογραφία) ως κοινωνιολογικό πρόβλημα R. H. Barrow, *Slavery in the Roman Empire*, 1928/1968· ως φιλοσοφικό πρόβλημα (φυσικού δικαίου) Renè Marcic, ό.π. Στο θέμα της δουλείας η επίδραση είναι μάλλον αριστοτελική και όχι στωική (ήδη ο Χρύσιππος δίδασκε ότι κανένας άνθρωπος δεν είναι από την φύση σκλάβος· Κικέρων, *De finibus* III 19, 62). Wieacker, ό.π., σ. 642 σημ. 16.

140. Για την εξέλιξη αυτή βλ. τις εξαιρετικές μελέτες του Pringsheim, εις *Ges. Abh. I*, 1961· επίσης Beck, *Christentum u. nachklassische Rechtsentwicklung*, *Atti del Congresso Intern. di Diritto Romano (Rom)* II, σ. 91-122. Schulz, *Geschichte*, σ. 375 εε.· πρβλ. και Π. Ζέπου, *Ο Παύλος ως εργάτης του δικαίου και Η χριστιανική επίδρασις επί την ερμηνείαν του δικαίου*, εις *Annales APΘ (Μνήμη Παν. Ζέπου)* I, 1988, σ. 90 εε. και 109 εε. (αντιστοίχως).

141. Βλ. Π. Ζέπου, *Ρωμαϊκόν δίκαιον και αγγλικόν δίκαιον*, δύο συγγενείς κόσμοι δικαίου, *ΑΙΔ* 3 (1937) 466 εε. (=Annales APΘ, Μνήμη Π. Ζέπου, τόμ. Β', 1988, σ. 963 εε.)· επίσης γενικά Χρ. Δεληγιάννη-Δημητράκου, *Εισαγωγή στο συγκριτικό δίκαιο*, 1997, σ. 82 εε. Radbruch, *Der Geist des englischen Rechts*⁴ (1958). Fikentscher, *Methoden des Rechts II (Anglo-amerikanischer Rechtskreis)*, 1975. Zweigert/Kötz, *Einf. i. d. Rechtsvergleichung*³ (1996) § 5 III. Davenport/Grasmann, *Einf. i. d. grossen Rechtssysteme der Gegenwart*² (1988), 4ο μέρος. Blum-

και τα περιπτώσεως –και όχι (όπως στα δίκαια της ηπειρωτικής Ευρώπης, που στηρίζονται σε κωδικοποιήσεις¹⁴²) ο «νόμος» και το δίκαιο του νόμου¹⁴³. Η ρωμαϊκή νομική ιστορία εκτείνεται σε μια περίοδο 1.000 ετών. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε όλη αυτή την περίοδο δύο μόνο εκτεταμένες κωδικοποιήσεις εμφανίσθηκαν¹⁴⁴, η μία στην αυγή και η άλλη στην δύση της ρωμαϊκής ιστορίας: ο αρχαϊκός Δωδεκάδελτος των μέσων του 5^{ου} αι. π.Χ. και το Corpus Juris του Ιουστινιανού, που στο τέλος του ρωμαϊκού κόσμου συνοψίζει την ρωμαϊκή νομική σοφία. Αλλά αυτές δεν υπήρξαν οι κύριοι συντελεστές της προαγωγής του δικαίου. Αυτή δεν συντελέσθηκε με την θέσπιση κανόνων δικαίου, με τρόπο αφηρημένο, αλλά in concreto μέσω της δικαστικής οδού¹⁴⁵. Τρεις είναι οι κύριοι παράγοντες που συνέβαλαν στην προαγωγή του ΡΔ ως δικαίου της περιπτώσεως: οι πραιτωρες, οι νομομαθείς και το συμβούλιο του ρωμαίου ηγεμόνα¹⁴⁶.

Κυριότερος παράγων είναι ο πραιτωρ¹⁴⁷. Ο πραιτωρ, κατά την δημοκρατική περίοδο, ήταν ο ανώτατος διοικητής της Ρώμης, όχι αναγκαία νομικός εξ επαγγέλματος και γι' αυτό κατά την άσκηση των καθηκόντων του βοηθούνταν από ειδικούς συμβούλους. Με την ανάληψη της θητείας του που ήταν ετήσια, εξέδιδε edictum, στο οποίο κατέγραφε τις αρχές που θα ακολουθούσε κατά την άσκηση των δικαιοδοτικών του καθηκόντων. Οι διατάξεις του πραιτωρικού edictu διαμορφώνονταν με βάση

m e n w i t z, Einf. i. das anglo-amerikanische Recht⁴(1990)· B o e h m e r, Grundl. der bürgerl. Rechtsordnung II/2, 1951, § 3· N. M a c C o r m i c k, Legal Reasoning and Legal Theory, 1978· K i r a l f y, The English Legal System, 1992.

142. Για την αφηρημένη τεχνική των ευρωπαϊκών κωδικοποιήσεων βλ. B o e h m e r, ό.π., § 1· G u t h e y, Studien zur Gesetzestechnik, 1909· K o s c h a k e r, Europa u. das röm. Recht ⁴(1966) 202 εε· H. T r i e p e l, Vom Stil des Rechts, 1947, σ. 91 και passim· D ö l l e, Vom Stil der Rechtssprache, 1949, ιδίως σ. 32 εε· E s s e r, Grundsatz u. Norm, 1956, σ. 141-217, 267-288 και passim.

143. S c h u l z, Prinzipien, σ. 27 εε· K a s e r, Das alt-röm. ius, 1949, σ. 35 εε· Zur Methode der Rechtsfindung, 1962, σ. 54· Das röm. Privatrecht I²(1971) 2 ε., 24, 181 ε., 210 εε· Röm. Rechtsquellen u. angewandte Juristenmethode, 1986, σ. 53 σημ. 40, 54 ε., 147 εε, 294 ε. και passim· W i e a c k e r, Vom röm. Recht ²(1961) 149 εε· K u n k e l, Röm. Rechtsgeschichte ²(1980) §§ 6 ε· D u l c k e i t/ S c h a r z/ W a l d s t e i n, Röm. Rechtsgeschichte ⁸(1989) §§ 22 εε., 33 ε· Z i p p e l i u s, Rechtsphilosophie ³(1994) § 18 II.

144. C o i n g, Geschichte u. Bedeutung des Systemgedankens in der Rechtswissenschaft, 1956, σ. 32.

145. Πρβλ. και Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο, ό.π., σ. 128. Για την περιορισμένη σημασία του νόμου βλ. και K a s e r, Zur Methode, ό.π., σ. 75-76, με τις εκεί παραπομπές.

146. C o i n g, ό.π., σ. 32-33· πρβλ. και του ι δ ί ο υ, Grundzüge der Rechtsphilosophie ³(1976) 295-296.

147. Για τα παρακάτω βλ. Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο, ό.π., σ. 127 εε., 164, 1522 εε· Ν ά κ ο υ, Ιστορία ελληνικού και ρωμαϊκού δικαίου, 1991, σ. 237 εε., 280.

τις ανάγκες της πράξεως και τα εκάστοτε αναφυόμενα δικαιοκτικά προβλήματα, και γι' αυτό δεν ήταν αμετάβλητες, αλλά, εφ' όσον αποδεικνύονταν απρόσφορες, μπορούσαν να τροποποιηθούν ή και να καταργηθούν από τον επόμενο πραιτώρα. Η δικαστική εξουσία του πραιτώρος, που συνίστατο στο να κρίνει για κάθε διαφορά είτε μεταξύ ρωμαίων πολιτών (*praetor urbanus*, από το έτος 367 π.Χ.) είτε μεταξύ αλλοδαπών (*praetor peregrinus*, από το 242 π.Χ.), συνδέεται με το πρώτο (*in iure*) στάδιο της δίκης και αποτελούνταν αφ' ενός από το *imperium* (το δικαίωμα να εκδίδει διαταγές εκτελεστές προς τους διαδίκους) και αφ' ετέρου από την *iurisdictio* (το δικαίωμα απονομής του δικαίου, *qui ius dicit*), που συνίστατο στην προπαρασκευή της δίκης, με την οποία αυτή καθίστατο εκκρεμής. Ιδιαίτερη σημασία προσέλαβε η δικαστική αυτή εξουσία του πραιτώρος με την θέσπιση της *per formulam* διαδικασίας, η οποία εισήχθη από τον ίδιο με την *lex Aebutia* περί τα μέσα του 2^{ου} αι. Κατά την διαδικασία αυτή, το αντικείμενο της διαφοράς αποτελούσε αντικείμενο συμφωνίας μεταξύ των διαδίκων, η οποία διατυπούμενη όσο το δυνατόν ακριβέστερα υποβαλλόταν στον πραιτώρα. Αυτός εξέδιδε τότε την *formula*¹⁴⁸, δηλ. χορηγούσε στους διαδίκους γραπτές οδηγίες που απευθύνονταν στους οριζόμενους από τον ίδιο προς επίλυση της διαφοράς *recuperatores*, με τις οποίες οδηγίες υποδείκνυε σε αυτούς ποια απόφαση πρέπει να εκδώσουν αν τα υπό κρίσιν υποβαλλόμενα πραγματικά περιστατικά αποδεικνύονταν ως αληθινά. Έτσι ο πραιτωρ απέκτησε την ευχέρεια να διατυπώνει τις εμφανιζόμενες ενώπιον του για δικαστική κρίση υποθέσεις με ευλιγισία, απαλλαγμένος από την τυπικότητα και πανηγυρικήτητα της αρχαίας αυστηρής διαδικασίας των *legis actiones*, σύμφωνα με τις απαιτήσεις του εξελισσόμενου νομικού βίου και των συνεχώς αναπτυσσόμενων συναλλαγών· π.χ. την ευχέρεια να αρνείται την παροχή δικαστικής προστασίας απορρίπτοντας υποβαλλόμενες σε αυτόν αγωγές (*denegatio actiones*), να επεκτείνει αγωγή που έως τότε προβλεπόταν για ορισμένες περιπτώσεις και σε άλλες ανάλογες περιπτώσεις (*actiones utiles*) να δημιουργεί νέες, όπως είναι οι *actiones in factum* κλπ. Έτσι μέσα από τα *edicta* των πραιτώραν και την διαδικασία *per formulam* διαμορφώθηκε το περίφημο πραιτωρικό δίκαιο, το οποίο ο Π α π ι ν ι α ν ό ς όρισε ως το δίκαιο που οι πραιτορες εισήγαγαν προς επικουρία (*adiuvandi*), συμπλήρωση (*supplendi*) ή διόρθωση (*corrigendi*) του αστικού δικαίου (*iuris civilis*) με σκοπό την κοινή ωφέλεια¹⁴⁹.

Δεύτερος σε σπουδαιότητα παράγων προαγωγής του ΡΔ, μετά το

148. Βλ. Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο, ό.π., σ. 1544 εε.· Ν ά κ ο, ό.π., σ. 237 εε.

149. D. 1. 1. 7. 1 (Papinianus). Για τον *ius praetorium* (: *ius honorarium*) βλ. αντί άλλων την μονογραφία K a s e r, "Ius honorarium" und "ius civile", SZ 101 (1984) 1-114.

πραιτωρικό δίκαιο, είναι οι γνωμοδοτήσεις των νομομαθών¹⁵⁰. Ήδη κατά την δημοκρατική περίοδο η επίδραση των νομικών στην διαμόρφωση και προαγωγή του δικαίου, αν και έμμεση, υπήρξε εν τούτοις μεγάλη. Αργότερα σε ορισμένους από τους νομικούς, που ανήκαν στην τάξη των συγκλητικών, απονεμήθηκε από τον Αύγουστο το *ius publicae respondendi*, δηλαδή το δικαίωμα να παρέχουν επίσημες γνωμοδοτήσεις (*responsa*) στους ενδιαφερομένους εν ονόματι του ηγεμόνος (*ex autoritate principis*). Αυτές από την φύση τους, συνδέονται μόνον με την συγκεκριμένη περίπτωση για την οποία εκδίδονταν¹⁵¹ και είχαν για την περίπτωση αυτή υποχρεωτική ισχύ, εκτός αν για την ίδια περίπτωση είχε δοθεί διαφορετική γνωμοδότηση από άλλο νομικό, που περιβαλλόταν και αυτός με το *ius respondendi*, οπότε ο δικαστής δεν δεσμευόταν. Η δράση αυτή των νομικών που περιβαλλόταν με το *ius respondendi* συμπίπτει με την κλασική περίοδο του Ρωμαϊκού δικαίου.

Τελευταίος από τους παράγοντες που συνέβαλαν στην προαγωγή του ΡΔ είναι οι αποφάσεις του ηγεμόνα, ο οποίος περιστοιχιζόταν από εξέχοντες νομικούς που αποτελούσαν το *consilium* αυτού. Φέρουν τον γενικό τίτλο *constitutiones* και διακρίνονται σε *edicta*, *mandata*, *decreta* και *rescripta*¹⁵². Έχουν και αυτές ως σκοπό την αντιμετώπιση συγκεκριμένων θεμάτων και δεν αποβλέπουν σε μία γενική ρύθμιση.

Το αποτέλεσμα όλης αυτής της εξελίξεως είναι ότι δημιουργείται πλήθος από νομικές προτάσεις που δίνουν απάντηση σχεδόν σε όλα τα προβλήματα που ανακύπτουν. Οι νομικές αυτές προτάσεις έχουν, μέσα στην ρωμαϊκή έννομη τάξη¹⁵³, ως σημείο συνοχής μόνον την παράδοση¹⁵⁴ και

150. Για τα παρακάτω βλ. Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο, ό.π., σ. 145-146· Ν ά κ ο, ό.π., σ. 306-307.

151. Ο Κ ι κ έ ρ ω ν, που διέκειτο δυσμενώς προς το γνωμοδοτικό έργο, αναφερόμενος στον περιπτωσιολογικό χαρακτήρα των γνωμοδοτήσεων, διαμαρτύρεται ότι κατά την συζήτηση της υποθέσεως «σε άπειρες περιπτώσεις διασπάται η συζήτηση, χωρίς κάποια αφηρημένη ανακεφαλαίωση» (*De leg. 2, 19, 47*) και «ούτε καν τα ονόματα των διαδίκων δεν εξοικονομούνται από τον αναγνώστη» (*De or. 2, 33, 142*)· βλ. S c h u l z, Prinzipien, σ. 33 με σημ. 43 και 44.

152. Βλ. Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο, ό.π., σ. 135 εε· Ν ά κ ο, ό.π., σ. 299 εε.

153. Προβλ. T h. M e y e r-M a l y, Der Gedanke der Rechtsordnung und das röm. Recht, SZ CXII (1982) 300 εε.

154. Για την παράδοση (*traditio*) και το «ήθος των προγόνων» (*mos maiorum*) ως κοινωνικές αξίες και κριτήρια κοινωνικής αλλά και δικαιοκής συμπεριφοράς των Ρωμαίων (*boni mores* είναι οι *mores maiorum*) βλ. G. A l f ö l d y (-Αγ. Χανιώτη), Ιστορία της ρωμαϊκής κοινωνίας, MIET, 1988, σ. 77-78, 117, 118-119, 120, 158, 168-169, 316-317, 388, 340, 371· W i e a c k e r, Vom röm. Recht ³(1961) 10 εε· H o n s e l l/M a y e r-M a l y/S e l b, Röm. Recht ⁴(1987) 2 εε· D u l c k e i t/S c h w a t z/W a l d s t e i n, Röm. Rechtsgeschichte ⁸(1989) §§ 9 I 1· 10 III 1· 18 I 1· 25 IV 1· 35 I 2· ιδίως όμως S c h u l z, Prinzipien, σ. 57-73.

όχι τυχόν κάποιο σύστημα. Οι προτάσεις δεν συνδέονται συστηματικά μεταξύ τους, δηλ. δεν ανάγονται σε κάποια κοινή αρχή¹⁵⁵. Τούτο είναι έκδηλο και στην εξωτερική δομή των Πηγών. Π.χ. το έδικτο, στο οποίο είναι καταγεγραμμένο το πραιτωρικό δίκαιο, είναι μια άτεχνη παράθεση θετικών διατάξεων, και τα μεγάλα έργα της κλασικής ρωμαϊκής επιστήμης έχουν ως επί το πλείστον υπομνηματιστική ή συλλεκτική μορφή· κατ' ιδίαν κανόνες και δικαστικές αποφάσεις παρατίθενται απλώς, χωρίς αυστηρή τάξη και χωρίς αναγωγή σε γενικές έννοιες¹⁵⁶.

Β. Το ΡΔ της περιπτώσεως χαρακτηρίζεται για την αποστροφή του προς την αφηρημένη σκέψη. Αλλά με ποια έννοια και σε ποια έκταση;

Ο τρόπος των Ρωμαίων να βλέπουν το δίκαιο περιπτωσιολογικά, από την σκοπιά του προβλήματος της συγκεκριμένης περιπτώσεως, διατρέχει—όπως εξετάθη—όλες τις περιόδους του ΡΔ. Κατά τους πρώιμους χρόνους, η θεώρηση αυτή ήταν πιθανότατα κοινή σε όλους τους λαούς και πολιτισμούς¹⁵⁷. Εν αρχή ην η δίκη, που απένειμε το δίκαιο για το συγκεκριμένο συμβάν, και όχι ο νόμος. Ο νόμος ως αφηρημένος κανόνας προϋποθέτει μια ικανότητα αφαιρέσεως. Εν τούτοις, μία ελάχιστη ικανότητα αφαιρέσεως προϋποθέτει και η δικαστική απόφαση. Τούτο διότι μια απόφαση, όταν για την συγκεκριμένη περίπτωση έχει βρεθεί δίκαιη, εκδίδεται με την πεποίθηση και την θέληση να είναι πάλι η ίδια για μια όμοια περίπτωση στο μέλλον. Η ίδια όμως περίπτωση, με τα ατομικά και ιδιαίτερα στοιχεία της, δεν μπορεί ποτέ ξανά να εμφανισθεί, γι' αυτό η απόφαση, για να μπορεί να είναι πάλι η ίδια, πρέπει να θεωρηθεί ότι περιέχει κάτι περισσότερο από τα στοιχεία της συγκεκριμένης περιπτώσεως: έναν νομικό κανόνα που παραβλέπει, δηλ. αφαιρεί κάποιες από τις ιδιαίτερες συνθήκες της περιπτώσεως, και ανάγεται σε αφηρημένο νομικό κανόνα¹⁵⁸. Αυτή η αφαίρεση μπορεί να διατυπωθεί μόνο βήμα βήμα, κλιμακωτά. Ο S c h u l z¹⁵⁹ φέρει το εξής παράδειγμα. Έστω ότι ο αγοραστής Α ενός ο ρ ι σ μ έ ν ο υ αλόγου αξιώνει από τον πωλητή αποζημίωση λόγω υπερημερίας. Εδώ είναι δυνατές οι εξής βαθμίδες αφαιρέσεως (οι υπογραμμίσεις είναι του S c h u l z):

Ένας πωλητής ενός αλόγου οφείλει στον αγοραστή αποζημίωση λόγω υπερημερίας

ένας πωλητής ενός αλόγου οφείλει στον αγοραστή αποζημίωση λόγω υπερημερίας

155. C o i n g, Geschichte u. Bedeutung, ό.π., σ. 33.

156. C o i n g, ό.π.

157. K a s e r, Zur Methode, ό.π., σ. 54.

158. S c h u l z, Prinzipien, σ. 27.

159. Ό.π.

ένας πωλητής ενός πράγματος οφείλει στον αγοραστή αποζημίωση λόγω υπερμερίας

ένας οφειλέτης οφείλει στον δανειστή του αποζημίωση λόγω υπερμερίας

ένας οφειλέτης οφείλει στον δανειστή του αποζημίωση λόγω αθετήσεως της συμβάσεως.

Τις πρώτες βαθμίδες αυτής της αφαιρέσεως διέβησαν οι λαοί στην πρώτη φάση της ιστορίας τους, όπως μαρτυρούν η νομοθεσία του Χαμουραμπί, οι ελληνικοί νόμοι¹⁶⁰, τα γερμανικά δίκαια, ο Δωδεκάδελτος. Όταν λοιπόν γίνεται λόγος για την ικανότητα και την θέληση των Ρωμαίων νομικών να διατυπώνουν αφηρημένα το δίκαιο, τούτο αφορά –λέει ο S c h u l z– μόνο τον β α θ μ ό α φ α ι ρ έ σ ε ω ς, αφού τον απλοϊκό εμπειρισμό της απλής δικαστικής αποφάσεως προσκολλημένης στην συγκεκριμένη υπόθεση, έχει υπερβεί ήδη προ πολλού ο Δωδεκάδελτος.

Παροιμιώδης είναι η επιφυλακτικότητα των Ρωμαίων για τον αφηρημένο τρόπο σκέψεως¹⁶¹. Αυτή δεν έχει σε όλες τις περιόδους την ίδια ένταση· ο τελευταίος αιώνας της Δημοκρατίας κλίνει κάπως περισσότερο προς την αφαίρεση από την κλασική εποχή, και η μετακλασική-βυζαντινή εποχή ακόμη περισσότερο. Αλλά σε σύγκριση με την νομική επιστήμη του φυσικού δικαίου του 18^{ου} αι. ή την γερμανική νομική επιστήμη του 19^{ου} αι., η ρωμαϊκή νομική σκέψη στο σύνολό της αποτελεί τον αντίποδα. Αυτή η στάση των Ρωμαίων δεν απορρέει τυχόν από μία πρωτόγονη ανικανότητά τους να σκέφτονται αφηρημένα, αλλά οφείλεται στην εδραία πεποίθησή τους –συνάρτηση και της όλης πρακτικής αντιλήψεως της ζωής– ότι η προχωρημένη αφαίρεση είναι επικίνδυνη. Οι Ρωμαίοι δεν έδειχναν εμπιστοσύνη στις γενικεύσεις, τις λογικές αναγωγές, οι οποίες ικανοποιούν μεν το πνεύμα αλλά απομακρύνουν από το πρόβλημα και οδηγούν εύκολα σε ψευδή συμπεράσματα. “Omnis definitio in iure civile periculosa est” είναι η περίφημη ρήση του Ι α β ε λ ί ν ο υ σε περίοπτη θέση των Πανδεκτών¹⁶². Υπάρχει μια σειρά από σημαντικές έννοιες, για τις οποίες λείπει μια τεχνική έκφραση, αν και αυτές συνειδητά ή όχι αποτελούν την βάση των σκέψεών τους¹⁶³. Για κάποιες άλλες έννοιες υ-

160. Αλλιώς όμως κατά την τελευταία περίοδο του ελληνικού δικαίου (από το έτος 508 μέχρι το 146 π.Χ.)· βλ. Κ α ρ ά σ η, Περί της φύσεως της δικαστικής αποφάσεως στο αρχαίο ελληνικό δίκαιο κλπ., υπό II Β (από την σημ. 73 και εφ' εξής).

161. Και για τα παρακάτω S c h u l z, ό.π., σ. 28.

162. D. 50, 17, 202.

163. Π.χ. λείπει μια έκφραση για την «ικανότητα δικαίου» και το «πρόσωπο» (“persona” σημαίνει γενικά άνθρωπος), για την «δικαιοπραξία» (“negotium” έχει ευρύτερο περιεχόμενο), για την «δήλωση βουλήσεως» (“declaratio voluntatis” και “voluntatem declarare” είναι μετακλασικοί όροι), για την «σύμβαση» (“contractus” και “pactum”

πάρχει ένας τεχνικός όρος, αλλά λείπει κάποιος ορισμός¹⁶⁴. Για άλλες πάλι οι Πηγές δίδουν εννοιολογικούς ορισμούς, αλλά αυτοί είναι λιγότερο ή περισσότερο ατελείς¹⁶⁵. Φυσικά υπάρχουν και γνήσιοι ορισμοί· αλλά δεν είναι αυτοί που δείχνουν την δύναμη των Ρωμαίων νομικών¹⁶⁶.

Την δύναμη των Ρωμαίων νομικών αποδίδει η περίφημη φράση του Π α ύ λ ο υ: “Non ex regula ius sumatur, sed ex iure, quod est, regula fiat”¹⁶⁷. Από την διατύπωση αυτή προκύπτει πρώτον ότι οι Ρωμαίοι γνώριζαν και την αντίθετη μέθοδο –την συναγωγή του δικαίου από αφηρημένους κανόνες δικαίου– αλλά απέφυγαν συνειδητά να την εφαρμόσουν, και δεύτε-

είναι στενότερες έννοιες) και την «ικανότητα για δικαιοπραξία». Το ίδιο και για την πολλαπλώς σημαντική έννοια του «εμπράγματος δικαίου», που αποτελεί την βάση εκατοντάδων αποφάσεων. Για τις «δουλείες» μόλις το μετακλασικό δίκαιο γνωρίζει τον όρο “servitus”, ενώ στο κλασικό δίκαιο ο όρος αυτός χαρακτηρίζει μόνο τις πραγματικές δουλείες. Και για την «ενοχική σχέση» λείπει στους κλασικούς ένας ορισμός· η λέξη “obligatio” έχει στενότερη σημασία. Βλ. S c h u l z, ό.π., σ. 30. Πρβλ. και Π α ν τ α ζ ό π ο υ λ ο, Ρωμαϊκόν δίκαιον εν διαλεκτική συναρτήσει προς το ελληνικόν, 1974, σ. 174, ο οποίος επισημαίνει ότι μέχρι τον 1^{ον} μ.Χ. αι. οι Ρωμαίοι δεν είναι ακόμη σε θέση να διαστείλουν το «πράγμα» από το «δικαίωμα»: έτσι οι αγροτικές δουλείες (servitutes praediorum rusticorum), μολονότι συνιστούν εμπράγματο δικαίωμα επί α λ λ ο τ ρ ί ο υ πράγματος (και επομένως είναι α σ ώ μ α τ ο δικαίωμα), θεωρούνται ως res mancipi, ως α σ ώ μ α τ ο, δηλ. δικαίωμα, διότι ταυτίζονται προς τα εξωτερικά γνωρίσματα του πράγματος, επί του οποίου υφίσταται η αφηρημένη έννοια του δικαιώματος.

164. Π.χ. λείπει ένας ορισμός της κεντρικής έννοιας της “actio”. Το ίδιο και της έννοιας της «ιδιοκτησίας» (“dominium”). Επίσης των εννοιών dolus, culpa, contractus, servitus, dos, heres, potestas, manus, imperium κλπ. Βλ. S c h u l z, ό.π., σ. 30-31.

165. Πρβλ. τον ορισμό του δικαίου από τον Κ έ λ σ ο: “ius est ars boni et aequi”, D. 1, 1, 1 pr., Ulpianus)· βλ. παραπάνω § 1 II. Ο ωραίος ορισμός του γάμου από τον Μ ο - δ ε σ τ ί ν ο (D. 23, 2, 1: “nuptiae sunt coniunctio maris et feminae et consortium omnis vitae, divini atque humani iuris communicatio”. Βασ. 28, 4, 1: «γάμος ἐστὶν ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς συνάφεια καὶ συγκλήρωσις τοῦ βίου παντός, θεῖον τε καὶ ἀνθρωπίνου δικαίου κοινωνία») είναι διατυπωμένος κατά τα ελληνικά πρότυπα, ενώ μετακλασικό προϊόν θεωρείται ο περίφημος ορισμός της «ενοχής» (“obligatio”) του Π α ύ λ ο υ, D. 44, 7, 3 pr.: “obligationum substantia non in eo consistit, ut aliquod corpus nostrum aut servitutem nostram faciat, sed et alium nobis obstringat ad dandum aliquod vel faciendum vel praestandum”. Βασ. 52, 1, 3: «οὐκ ἐν τούτῳ συνίσταται ἐνοχή, ἐν τῷ γίγνεσθαι τι ἡμέτερον»)· πρβλ. και τον ορισμό της ενοχής (obligatio) του Ιουστινιάνειου δικαίου: “vinculum iuris quo necessitate adstringimur alicuius solvendae rei secundum iura nostrae civitatis”, Inst. 3, 13 pr («ἐνοχή ἐστὶ δεσμὸς δικαίου, δι’ οὗ τις ἀναγκάζεται καταβαλεῖν τὸ ἐποφειλόμενον κατὰ τοὺς τῆς ἡμετέρας πολιτείας νόμους», Θ ε ο φ ί λ ο υ, Ινστ. παράφρασις 3, 13 pr). Πρβλ. S c h u l z, ό.π., σ. 31-32.

166. Βλ. S c h u l z, ό.π., σ. 31. Για το όλο πρόβλημα βλ. και R. M a r t i n i, Le definitioni dei giuristi romani, 1966 (επ’ αυτού βιβλιοκρ. H a u s m a n i n g e r, SZ 84, 1967, σ. 443-448).

167. D. 50. 17, 1 («οὐχὶ ἐκ τοῦ κανόνος τὸ δίκαιον λαμβάνεται, ἀλλ’ ἐκ τοῦ δικαίου ὁ κανὼν σχηματίζεται»).

ρον ότι από την κατ' ιδίαν ή τις κατ' ιδίαν περιπτώσεις προέβαιναν στον σχηματισμό κανόνων (*regulae iuris*)¹⁶⁸, οι οποίοι όμως ως συναγόμενοι από την εμπειρία δεν είχαν –όπως κατά την μέθοδο της αντιστροφής (*Inversionsmethode*) της «εννοιοκρατικής νομικής επιστήμης του 19^{ου} αι.¹⁶⁹– εκ των προτέρων δογματική-δεσμευτική αξία, αλλά χρησίμευαν ως δείκτες ορθότητας, κριτήρια ουσιαστικής δικαιοσύνης, που διαρκώς επιβεβαιώνονταν από την ομόφωνη αυθεντία των νομικών¹⁷⁰. Με άλλα λόγια, η παραπάνω φράση του Π α ύ λ ο υ υποδηλώνει ότι οι Ρωμαίοι νομικοί ήσαν αντίθετοι όχι τόσο με την αφηρημένη σκέψη αυτή καθ' εαυτή όσο με την παραγωγική μέθοδο της αφηρημένης σκέψεως, ενώ σαφώς προτιμούσαν και εφάρμοζαν την εμπειρική επαγωγική μέθοδο, που και αυτή στηρίζεται στην αφαίρεση. Η εφαρμογή αυτής της μεθόδου, που είναι αποτέλεσμα της συντήξεως ρωμαϊκής και ελληνικής σκέψεως, οδήγησε στην διάκριση νομικών κανόνων και βιοτικής περιπτώσεως, που αποτελεί το κορυφαίο επίτευγμα του ΡΔ. Αυτή η ιδιαιτερότητα γίνεται έκδηλη, αν συγκρίνει κανείς το σημείο αυτό στο οποίο έφθασαν οι Ρωμαίοι με την αγγλοσαξωνική παράδοση. Οι Άγγλοι, ως γνήσιοι εμπειρικοί, συνδέουν τον νομικό κανόνα με την περίπτωση, από την οποία απορρέει, με τρόπο αδιάσπαστο. Οι Ρωμαίοι, αντίθετα, αποσυνδέουν την βιοτική περίπτωση από τον κανόνα και από αυτή κρατούν μόνον ό,τι είναι αναγκαίο για την κατανόηση του κανόνα¹⁷¹. Η ρωμαϊκή παράδοση –αντίθετα προς την αγγλοσαξωνική– περιλαμβάνει κανόνες και όχι περιπτώσεις, κανόνες συναγόμενους εμπειρικά, επαγωγικά, από την περιπτωσιολογία¹⁷².

Γ. Ερωτάται, αν αυτό το δίκαιο της περιπτώσεως και η δυσπιστία των Ρωμαίων προς την αφηρημένη σκέψη έχουν –πέρα από την πρακτική δικαιολόγηση (που έγκειται στην εμπειρική φύση των Ρωμαίων)– και φιλοσοφικό υπόβαθρο και μάλιστα τέτοιο, που να μπορεί αναχθεί στην ελληνική φιλοσοφική σκέψη.

Ο D. N ö r r, με την ωραία μελέτη του “*Divisio und partitio*”, 1972, αντιμετωπίζει το ζήτημα, πότε και με ποια μορφή το εθιμικό δίκαιο (*mos, consuetudo*) εμφανίζεται στις ρωμαϊκές πηγές, και στα πλαίσια του ζητή-

168. Βλ. λεπτ. B r. S c h m i d l i n, *Die römische Rechtsregeln (Versuch einer Typologie)*, 1970.

169. Βλ. π.χ. Λ ι τ ζ ε ρ ο π ο ύ λ ο υ, *Η νομολογία ως παράγων διαπλάσεως του ΙδιωτΔ*, 1932/2000, σ. 52· W i e a c k e r, *Privatrechtsgeschichte* 3(1967) 401.

170. Πρβλ. K a s e r, *Zur Methode*, σ. 60-62, 66, 74.

171. Βλ. C o i n g, *Geschichte und Bedeutung*, σ. 34· πρβλ. και K a s e r, *ό.π.*, σ. 72-73.

172. Για την μέθοδο συναγωγής κανόνων από την περιπτωσιολογία βλ. S c h m i l - d i n, *ό.π.*, σ. 150 εε., 208/209.

ματος αυτού αναφέρεται και στην ουσία και την καταγωγή των δύο αυτών εννοιών¹⁷³. Αναχωρεί από την Τοπική του Κ ι κ έ ρ ω ν α και διαπιστώνει ότι εκεί (5. 28 εε.) ο Κ ι κ έ ρ ω ν αφ' ενός χαρακτηρίζει τις δύο αυτές έννοιες ως βασικούς τύπους του ορισμού και αφ' ετέρου προβαίνει σε εφαρμογή τους στην έννομη τάξη. Η συζήτηση του τόπου "definitio" οδηγεί τον Κ ι κ έ ρ ω ν α στην διάκριση τούτου σε *partitio* («μερισμός») και σε *divisio* («διαίρεση»). Με τον πρώτο ορισμό (*partitio*) το πράγμα που συλλαμβάνεται ως όλο διαιρείται στα μέρη του, μέλη, *membra*. (Παραδείγματα: ο άνθρωπος, ο οποίος αποτελείται από σώμα, κεφάλι, άκρα κλπ.: το *ius*, που αποτελείται από νόμους, αποφάσεις συγκλήτου, *res iudicatae*, έδικτα, *mos*, *aequitas* κλπ.). Με τον δεύτερο ορισμό (*divisio*) το πράγμα που νοείται ως γένος διαιρείται στα είδη του, *species*, *formae* (Παραδείγματα: *Abalienatio*, που διακρίνεται σε *formae traditio nexu* και σε *iure cessio*: *ius* που διακρίνεται σε *formae lex*, *mos*, *aequitas*). Ο ορισμός *partitio* είναι άλλοτε εντελής (όταν το πράγμα είναι *res finita*: παράδειγμα: *tutela*) και άλλοτε ατελής (όταν το πράγμα είναι *res infinita*: παράδειγμα: *stipulationem et iudiciorum formulae*). Ο ορισμός *divisio* είναι πάντοτε πλήρης, διότι κάθε γένος μπορεί να έχει μόνον έναν ορισμένο αριθμό ειδών. Ο Ν ö r r¹⁷⁴ διαπιστώνει ότι ο Κ ι κ έ ρ ω ν κατά την συζήτηση της διακρίσεως *divisio* τελεί υπό την επίδραση της ελληνικής φιλοσοφίας και ρητορικής. Μια σαφής παραλληλία απαντάται στην αριστοτελική ρητορική. Κατά την συζήτηση της θεωρίας για τους ρητορικούς συλλογισμούς (ενθυμήματα) ο Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ς αριθμεί τους διαφόρους τόπους, από τους οποίους μπορούν να συναχθούν επιχειρήματα για τέτοιου είδους συλλογισμούς¹⁷⁵. Από τους τόπους που ενδιαφέρουν εδώ αναφέρονται ο «όρισμός»¹⁷⁶, η «διαίρεσις»¹⁷⁷ και ο «μερισμός» («ἐκ τῶν μερῶν», απαρίθμηση των μερών)¹⁷⁸. Αλλά, αντίθετα προς τον Κ ι κ έ ρ ω ν α, ο Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ς αντιλαμβάνεται την «διαίρεση» (*divisio*) και τον «μερισμό» (*partitio*) όχι ως τύπους του ορισμού. Από τους δύο αυτούς τόπους ο μερισμός (*partitio*) έχει σημασία ουσιαστικά μόνο στην Ρητορική, ενώ η διαίρεση (*divisio*) κυρίως και στην Λογική στα πλαίσια του συλλογισμού και της θεωρίας του ορισμού. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ς είχε την τάση να αποφεύγει την χρήση του τόπου μερισμός και –όπως προκύπτει από την ανάλυση των τόπων

173. Ό.π., σ. 20 εε. Πρβλ. και G. O t t e, *Dialektik und Jurisprudenz*, 1971, σ. 76 εε.

174. Ό.π., σ. 21.

175. Ρητ. 1395 b 22 εε.

176. Ρητ. 1398 α 17 εε.

177. Ρητ. 1398 α 33-35.

178. Ρητ. 1399 α 7-10.

στην Ρητορική του- δεν αντιδιέστελε, όπως ο Κ ι κ έ ρ ω ν, τους δύο αυτούς τόπους μεταξύ τους. Τόσο η χρήση του όρου «μερισμός» όσο και η αντιδιαστολή του από την «διαίρεση» είναι –λέει ο N ö r r¹⁷⁹– έργο της στωικής διαλεκτικής, που φαίνεται ότι συνάπτεται προς την σωκρατική-πλατωνική φιλοσοφία¹⁸⁰. Σε μια ενδιαφέρουσα τελική παρατήρηση ο N ö r r¹⁸¹ επισημαίνει ότι οι αρχές *divisio* και *partitio* παίζουν ρόλο και στην σύγχρονη μεθοδολογία του δικαίου. Η *divisio* ανταποκρίνεται περισσότερο προς τα κλειστά συστήματα του δικαίου, ενώ η *partitio* αντιστοιχεί στα ανοιχτά συστήματα· η μετάβαση από το ένα σύστημα στο άλλο σημασιοδοτεί την μετάβαση από την *divisio* στην *partitio*, από την διαίρεση στον μερισμό¹⁸².

Ο F i k e n t s c h e r¹⁸³, σχολιάζοντας την μελέτη αυτή του N ö r r,

179. Ό.π., σ. 22.

180. Ο N ö r r, ό.π., σ. 22 σημ. 78, παραπέμπει στον Π λ ά τ ω ν α, Σοφ. D εε.

181. Ό.π., σ. 58.

182. Ο N ö r r (ό.π., σ. 57 ε.) φέρει ως παράδειγμα αφ' ενός το σύστημα των Institutiones, που ίσχυε τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αι. (με τις διαιρέσεις του σε: *persona*, *res*, *actio*), και αφ' ετέρου το σύστημα των Πανδεκτών, που το διεδέχθη και απετέλεσε την βάση του γερμΑΚ (με τις διαιρέσεις σε: Γενικό Μέρος, ΕνοχΔ, ΕμπρΔ, ΟικογΔ, ΚληρΔ). Πρόκειται για διαφορετικά πρότυπα νομοθετικών συστημάτων. Το σύστημα των Institutiones στηρίζεται στις αρχές της *divisio*: Η νομική ύλη, δυνάμει μιας εσωτερικής λογικής, διαιρείται με βάση το υποκείμενο δικαίου, το αντικείμενο δικαίου και την πράξη δικαίου υπό ευρεία έννοια. Εάν προσέθετε κανείς ένα ακόμη τέταρτο στοιχείο, θα διετάρασσε αυτή την εσωτερική λογική. Διαφορετικά στο σύστημα των Πανδεκτών. Εδώ πρόκειται για εξωτερική και συγχρόνως συγκεκριμένη διαίρεση του δικαίου με την μορφή της *partitio*. Αν προσέθετε κανείς και άλλα μέρη του ΑστΔ, π.χ. το ΕμπρΔ, τούτο θα μετέβαλε μόνο το περιεχόμενο, όχι όμως και την δομή της διαιρέσεως. Ο N ö r r προσθέτει και ένα δεύτερο παράδειγμα, την διαίρεση των δικαιωμάτων σε απόλυτα και σχετικά. Αν αυτή η διαίρεση θεωρηθεί ως *divisio*, η δημιουργία ή ένταξη άλλων νομικών μορφών, π.χ. των διαπλαστικών δικαιωμάτων ή του *ius ad rem*, θα συνεπάγεται σοβαρές δυσκολίες. Αλλιώς, αν η διαίρεση εκληφθεί ως *partitio*, οπότε προκύπτει μόνο το πρακτικό ζήτημα, αν μια τέτοια διεύρυνση είναι πρόσφορη. Η *divisio* –επιλέγει ο N ö r r– ανήκει σε μια εποχή, κατά την οποία λογική και κριτική της γνώσεως δεν είχαν ακόμη διαχωρισθεί, κατά την οποία δεχόταν κανείς ότι είναι δυνατή η γνώση και ταξινόμηση της πραγματικότητας *more geometrico* με βάση μερικά αξιώματα μέσω ορισμών, διαιρέσεων και απαγωγών. Έτσι δεν εκπλήσσεται κανείς όταν διαπιστώνει ότι στην ιστορία του ευρωπαϊκού δικαίου από το φυσικό δίκαιο έως τον επιστημονικό θετικισμό το σύστημα κυριαρχείται από την αρχή της *divisio*. Στόχος ήταν η λογική, ιεραρχική και χωρίς κενά έννομη τάξη. Σήμερα αυτή η λογική και γνωσιοθεωρητική βάση έχει διαρραγεί. Η *divisio* εξακολουθεί μεν να ισχύει, αλλά –θα προσθέταμε εμείς– ως υποτεταγμένη αρχή μέσα στα ευρέα πλαίσια της *partitio*, του πλατωνικού προτύπου, που ανταποκρίνεται πληρέστερα στο σύγχρονο επιστημονικό ιδεώδες.

183. Methoden des Rechts I, 1975, σ. 348 εε., 351 εε.

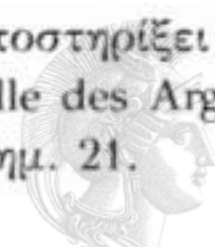

προχωρεί ένα βήμα περισσότερο και συνδέει την μεν «διαίρεση» (*divisio*) προς την αριστοτελική εντελέχεια, τον δε «μερισμό» (*partitio*) προς την πλατωνική θεωρία των ιδεών. Οι δύο έννοιες εκπροσωπούν, πράγματι, δύο διαφορετικούς τρόπους σκέψεως. Με την «διαίρεση» όλα τα είδη εξαντλούν το γένος, και το γένος δεν είναι τίποτε περισσότερο από το άθροισμα των ειδών του· η «διαίρεση» εξαντλεί παν ότι υπάρχει. Με τον «μερισμό», αντίθετα, το όλο είναι κάτι διαφορετικό από τα μέρη που το αποτελούν και όχι απλώς το άθροισμά τους (όπως π.χ. το ανθρώπινο σώμα είναι διαφορετικό από τα μέρη, που είναι τα κατ' ιδίαν μέλη του). Ο «μερισμός» παραπέμπει στο ηρακλείτειο «ἐν διαφέρον ἐαυτῷ» και προ πάντων στην πλατωνική θεωρία των ιδεών. Κατά την θεωρία των ιδεών, η ιδέα (ως κατηγορία, ως υπόθεση, ως αξιολογικό κριτήριο) είναι η πρώτη αρχή, η αρχή της γνώσεως και η αρχή του όντος, η ενωτική αρχή που διέπει και συνέχει τα φαινόμενα. Η γνώση της πραγματικότητας καθίσταται δυνατή με την μέθεξη. Η πραγματικότητα γνωρίζεται μόνον στον βαθμό που μετέχει της ιδέας. Αλλά η πραγματικότητα ουδέποτε ταυτίζεται με την ιδέα. Κανείς ποτέ δεν μπορεί να είναι κάτοχος της αλήθειας. Ο μύθος του σπηλαίου παριστάνει την κατά βαθμούς γνωστική πορεία της ψυχής και την κατά βαθμούς κατάταξη της πραγματικότητας. Η αντίληψη αυτή, που εκφράζεται και στον τρόπο προσεγγίσεως των ιδεών στους πλατωνικούς διαλόγους, αποτελεί και το φιλοσοφικό υπόβαθρο του δημοκρατικού πολιτεύματος της Πόλεως με τις διαρκείς αναζητήσεις μέσω των λαϊκών συνελεύσεων και των μηχανισμών ψηφοφορίας. Αντιθέτως, η «διαίρεση» παραπέμπει στην αριστοτελική εντελέχεια, δηλ. σε μια κατάσταση τελειότητας, όπου το ον πραγματώνει ολοκληρωτικά την μορφή του, έχει πια το ίδιο το τέλος (σκοπό) μέσα του, συμπίπτει με την μορφή του¹⁸⁴. Προς την εντελέχεια αντιστοιχεί και η αριστοτελική θεωρία για την διαίρεση. Τα μέρη, που με την διαίρεση επιπροστίθενται στο γένος, έχουν μ έ σ α τ ο υ ς την εντελέχεια –και όχι εκτός αυτών. Και αυτή είναι προσιτή στην ανθρώπινη γνώση. Στην θέση του κριτικού διαλόγου έρχεται τώρα η κυριαρχία του γινώσκοντος υποκειμένου, και τούτο πρακτικά σημαίνει ότι ο κυρίαρχος μπορεί να υπαγορεύει το περιεχόμενο της γνώσεως. Η ιδέα της Πόλεως έχει εδώ εγκαταλειφθεί.

Το συμπέρασμα είναι, ύστερα από τα παραπάνω, σαφές. Το περιπτωσιολογικό «σύστημα» δικαίου, όπως αυτό των Ρωμαίων, είναι από την φύση του ανοιχτό¹⁸⁵, και ως τέτοιο έχει ως φιλοσοφικό υπόβαθρο όχι

184. «Τὸ δὲ δυνάμει εἰς ἐντελέχειαν βαδίζει», Φυσ. 257 b 7.

185. Την ιδέα ενός «κλειστού» συστήματος για το ΡΔ (που είχαν υποστηρίξει οι V i l l e y και L a P i r a) αντικρούει έντονα ο W i e a c k e r, Zur Rolle des Arguments in der röm. Jurisprudenz, εις *Ausgewählte Schriften I*, 1983, σ. 158 σημ. 21.

την αριστοτελική αρχή της «διαίρέσεως» (*divisio*) αλλά την πλατωνική αρχή του «μερισμού» (*partitio*). Στο περιπτωσιολογικό «σύστημα» ισχύει ασφαλώς και η «διαίρεση»¹⁸⁶, αλλά ως υποτεταγμένη αρχή και χωρίς την οντολογική της διάσταση.

II. Στο περιπτωσιολογικό δίκαιο των Ρωμαίων –όπως άλλωστε και σε κάθε δικαιοσύνη– δύο είναι τα κύρια μεθοδολογικά ζητήματα: η εύρεση και η θεμελίωση της δικαιοκρίσεως.

A. Ως προς το πρώτο ζήτημα –την εύρεση του δικαίου– δύο είναι οι απόψεις που έχουν υποστηριχθεί: η άποψη της *inventio* (επίνοιας) και η άποψη της *intuitio* (ενοράσεως). Η πρώτη υποστηρίχθηκε από τον T h. V i e h w e g και η δεύτερη από τον M. K a s e r. Και οι δύο εκδοχές θεμελιώνονται στον K i κ έ ρ ω ν α, ο οποίος αντλεί από την ελληνική φιλοσοφική παράδοση.

1. Ο V i e h w e g, με την περισπούδαστη μελέτη του “*Topik und Jurisprudenz*”, 1953⁵ (1974)¹⁸⁷, διατύπωσε την θεωρία ότι, όπως σε άλλες περιόδους της ιστορίας του δικαίου έτσι και στην ρωμαϊκή περίοδο, η εύρεση του δικαίου συνίσταται στην «τέχνη του επινοείν» (*ars inveniendi*) υπό την έννοια της Τοπικής του K i κ έ ρ ω ν α, που αποτελεί ιστορική και φιλοσοφική προέκταση των Τοπικών του Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η· τοπική είναι η νοητική τέχνη που κατευθύνεται στο πρόβλημα, το οποίο προσπαθεί να νοήσει μεμονωμένα, απομονώντάς το από το σύστημα των κανόνων δικαίου, με βάση τον λεγόμενο διαλεκτικό (ή ρητορικό ή «διαλογικό») συλλογισμό. Ο συλλογισμός αυτός έχει πιθανολογικό χαρακτήρα και διακρίνεται από τον παραγωγικό συλλογισμό του νομικού συστήματος, που είναι αποδεικτικός· ενώ ο αποδεικτικός συλλογισμός έχει τις δυο αξίες της αλήθειας (αληθές και ψευδές), ο πιθανολογικός συλλογισμός έχει τις δύο αξίες του δοκείν (: ένδοξον και άδοξον). Το πρόβλημα βρίσκεται στην σύνθεση των προκειμένων: ο αποδεικτικός συλλογισμός βασίζεται σε προκειμένες «αληθείς», ο διαλεκτικός συλλογισμός σε προκειμένες εύλογες. Ειδικότερα, ο διαλεκτικός πιθανολογικός συλλογισμός συντίθεται με μείζονα πρόταση τους «τόπους». «Τόποι» είναι –κατά τον V i e h w e g– «επόψεις» (*Gesichtspunkte*), δηλ. προτάσεις προ-συστημικού χαρακτήρα, που διατυπώνονται συχνά με την μορφή ερωτημάτων, και περιέχουν επιχειρήματα (όχι εκ των προτέρων έγκυρα και αληθινά αλλά)

186. Πρβλ. παρακ. υπό II B 2 β, αα.

187. Πρβλ. και του ι δ ί ο υ, *Rechtsphilosophie und Rhetorische Rechtstheorie* (Gesammelte kleine Schriften), 1995, σ. 191 εε.

πρόσφορα για προβληματισμό και διάλογο προς επίλυση του συγκεκριμένου προβλήματος.

Η θεωρία αυτή, που αρχικά εντυπωσίασε και πολλούς πράγματι έπεισε¹⁸⁸, σήμερα βρίσκεται σε υποχώρηση. Η κριτική (σε αναφορά εδώ ιδίως προς το ΡΔ¹⁸⁹) επικεντρώνεται στα εξής έξι σημεία:

1) Ο V i e h w e g, ανάγοντας την Τοπική του Κ ι κ έ ρ ω ν α στα Τοπικά του Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η, ξεκινά από μία παρανόηση της αριστοτελικής τοπικής¹⁹⁰. Πρόθεση του Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η των Τοπικών δεν ήταν να θεμελιώσει μία νέα επιστήμη που να στηρίζεται στον πιθανολογικό –κατ’ αντιδιαστολή προς τον αποδεικτικό– συλλογισμό, αλλά να δημιουργήσει μία γενική μέθοδο επιχειρηματολογίας, προκειμένου να αποκαθάρει τον χώρο της διαλεκτικής από την σοφιστεία, να καθορίσει τους τοπικούς όρους του διαλόγου του απαλλαγμένου από αντιφάσεις, ώστε να οριοθετηθούν τα φιλοσοφικά πλαίσια μέσα στα οποία μπορεί να κινηθεί η διαλεκτική και να αποτραπεί η ανέλεγκτη από τους σοφιστές χρήση της¹⁹¹. Στο «Περί σοφιστικῶν ἐλέγχων»¹⁹² ο Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ς δικαιολογεί για μια ακόμη φορά την πρόθεσή του: «Προειλόμεθα μὲν οὖν εὐρεῖν δύναμιν τινα συλλογιστικὴν περὶ τοῦ προβληθέντος ἐκ τῶν ὑπαρχόντων ὡς ἐνδοξοτάτων· τοῦτο γὰρ ἔργον ἐστὶ τῆς διαλεκτικῆς καθ’ αὐτὴν καὶ τῆς πειρατικῆς»¹⁹³. Ο Κ ι κ έ ρ ω ν παρέλαβε την αριστοτελική τοπι-

188. Για τις θετικές και αρνητικές αντιδράσεις βλ. την παραπεμπόμενη από τον ίδιο τον V i e h w e g βιβλιογραφία, στο *Topik und Jurisprudenz* ⁵(1974) σ. 120 εε. Πρβλ. και την νεώτερη βιβλιογραφία εις R. J a m i s o n/J. D y c k, *Rhetorik-Topik-Argumentation (Bibliographie)*, 1983.

189. Κατά τα λοιπά, αντί άλλων βλ. Γ. Μ η τ σ ο π ο ὕ λ ο υ, *Τοπική και επιστήμη του δικαίου*, εις *Μελέται Ι*, 1983, σ. 221 εε.

190. Βλ. W a l d s t e i n, *Topik und Intuition in der römischen Rechtswissenschaft*, Festgabe für A. Herdlitzka, 1972, σ. 237, 245.

191. Βλ. Μ η τ σ ο π ο ὕ λ ο, ό.π., σ. 221, 223· H o r a k, *Rationes decidendi I*, 1969, σ. 45, 56/57. Για την τοπική του Αριστοτέλη βλ. P r a n t l, *Geschichte der Logik im Abendlande I*, 1885/1997, σ. 341 εε· T h i e l s c h e r, *Ciceros Topik und Aristoteles*, “*Philologus*” 67 NF 21, 1908, σ. 52 εε., 67· W ö r n e r, *Enthymeme-ein Rückgriff auf Aristoteles in systematischer Absicht*, εις B a l l w e g/S e i b e r t (Hrsg.), *Rhetorische Rechtstheorie*, 1982, σ. 73 εε· G. K a l i n o w s k i, *Die Rhetorik des Aristoteles u. die jur. Logik: Zum formalen Charakter der rhetorischen Beweisführung*, εις B a l l w e g/S e i b e r t (Hrsg.), ό.π., σ. 99 εε.

192. 183 α 37 εε.

193. Ιδιαίτερα αξιομνημόνευτο σε αναφορά με την ερμηνεία του V i e h w e g είναι το αμέσως επόμενο χωρίο 183 b εε., όπου η διαλεκτική οριοθετείται από την σοφιστική και επεξηγείται περαιτέρω ο σκοπός της: «ἐπεὶ δὲ προπαρασκευαστέον πρὸς αὐτὴν διὰ τὴν τῆς σοφιστικῆς γειτνίασιν, ὥστ’ οὐ μόνον πείραν δύνασθαι λαβεῖν διαλεκτικῶς ἀλλὰ καὶ ὡς εἰδῶς, διὰ τοῦτο οὐ μόνον τὸ λεχθὲν ἔργον ὑπεθέμεθα τῆς πραγματείας, τὸν λόγον δύνασθαι λαβεῖν, ἀλλὰ καὶ ὅπως λόγον ὑπέχοντες φυλάξομεν τὴν θέσιν

κή¹⁹⁴, αλλά για να την μεταφέρει από την σφαίρα της διαλεκτικής στην ρητορική και από εκεί στο ρωμαϊκό δίκαιο· «η ρωμαϊκή νομική επιστήμη δεν διαφέρει στον πυρήνα της από την σοφιστική, την ρητορική και την φιλοσοφική απορητική»^{195,196}. Η μεταφορά της αριστοτελικής τοπικής από το πεδίο της διαλεκτικής στο πεδίο της ρητορικής πιθανώς να είναι δυνατή· σε καμία όμως περίπτωση η μεταφορά της τοπικής από την ρητορική στο Ρωμαϊκό δίκαιο και –όπως υποστηρίζει ο V i e h w e g, οδηγώντας την κικερόνια τοπική στα άκρα– γενικά στο δίκαιο¹⁹⁷. Δίκαιο και ρητορική, παρά την συνάντησή τους στην αρένα της δίκης¹⁹⁸, είναι ουσια-

ώς δ' ένδοξοτάτων όμοτρόπως. τήν δ' αίτιαν είρήκαμεν τούτου, έπει και διά τούτο Σωκράτης ήρώτα άλλ' ούκ άπεκρίνετο· ώμολόγει γάρ ούκ είδέναι». Πρβλ. O. P ö g g e l e r, *Dialektik und Topik*, FS für Gadamer II, 1970, 273 εε.

194. Πηγή και πρότυπο της τοπικής του Κ ι κ έ ρ ω ν α είναι, όπως ο ίδιος λέει (Top. 1), τα Τοπικά του Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η, στα οποία όμως στηρίχθηκε από μνήμης (Top. 5), γιατί δεν τα είχε στα χέρια του, όταν κατά το ταξίδι του στο Rhegium (περί το έτος 44 π.Χ.) συνέγραψε την δική του Τοπική.

195. Την αντίθεση μεταξύ συστηματικής και τοπικής σκέψεως ο V i e h w e g προσπάθησε να θεμελιώσει γνωσιοθεωρητικά στην διάκριση «συστηματικής» και «απορητικής» σκέψεως (“aporetische” Denkweise) κατά τον N. H a r t m a n n, *Diesseits von Idealismus und Realismus*, Kant-Studien 29 (1924) 160 εε. Αλλά –όπως έχει παρατηρηθεί (H o r a k, ό.π., σ. 52)– στον H a r t m a n n η συστηματική σκέψη χρησιμοποιείται με μία στενή και αυστηρά οριοθετημένη έννοια, σε αναφορά με ορισμένα φιλοσοφικά συστήματα, ιδίως μεταφυσικά, που χαρακτηρίζει «παραπλανητικά συστήματα» (“verführerische Systeme”), όπως του Π λ ω τ ί ν ο υ, του Θ ω μ ά τ ο υ Α κ ι ν ά τ η, του Σ π ι ν ό ζ α, του Φ ί χ τ ε, του Ε γ έ λ ο υ. Η έννοια όμως του συστήματος δεν είναι ενιαία (πρβλ. F. P. H a g e r και C h. S t r u b, *System, Hist. Wörterb. d. Phil.* 10, 1998, σ. 823-855). Παράλληλα προς τα «κλειστά» υπάρχουν και τα «ανοιχτά» συστήματα, για τα οποία τουλάχιστον δεν μπορεί να πει κανείς ότι οδηγούν σε «βιασμό» των πραγματικών προβλημάτων.

196. V i e h w e g, ό.π., σ. 59. O W i e a c k e r, “Gnomon” (βιβλιοκρισία της μελέτης του V i e h w e g) 1955, 368, χαρακτηρίζει ως μη συζητήσιμη (“indiskutable”) την θέση αυτή του V i e h w e g.

197. Για το όλο πρόβλημα βλ. και K l a u s R e h b o c k, *Topik u. Recht. Eine Standortanalyse unter besonderer Berücksichtigung der aristotelischen Topik*, 1988.

198. Πρόκειται για την λεγόμενη, «δικανική ρητορική», που προκάλεσε το περιώνυμο πρόβλημα των σχέσεων ρητορικής και δικαίου –και από ιστορική άποψη, σε σχέση ιδίως με το ΡΔ. Από την άποψη αυτή σημείο αναφοράς αποτελεί η ξακουστή θεωρία των «στάσεων» του Ε ρ μ α γ ό ρ α τ ο υ Τ η μ ν ί τ η (διδασκάλου της ρητορικής, που ήκμασε τον 1^{ον} αι. π.Χ. και ίδρυσε στην Ρώμη ρητορική σχολή, η οποία δημιούργησε παράδοση· το έργο του «Τέχνη ρητορική» δεν διασώθηκε αυτοτελώς), όπως συντέθηκε και αναπλάσθηκε από τους επιγόνους του, τον Κ ο υ ῖ ν τ ι λ ι α ν ό (Institutio oratoria), τον Κ ι κ έ ρ ω ν α (De inventione), το έργο “Ad Herennium” (αγνώστου συγγραφέα), τον Ε ρ μ ο γ έ ν η τ ο ν Τ α ρ σ έ α (Περί στάσεων), τον Α υ γ ο υ σ τ ί ν ο (De Rhetorica). Η θεωρία αυτή προσπαθεί να καταστήσει δυνατή την εφαρμογή της ρητορικής λογικής στην δικαστηριακή πράξη (και μόνο σε αυτή, χω-

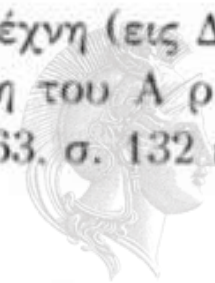
ρίς να έχει καμία απολύτως σημασία για τα άλλα γένη της ρητορικής, το «συμβουλευ-
 τικόν» και το «επιδεικτικόν γένος». Α ρ ι σ τ., Ρητ. 1358 b 6-8: «ὥστ' ἐξ ἀνάγκης ἂν
 εἶη τρία γένη τῶν λόγων τῶν ρητορικῶν, συμβουλευτικόν, δικανικόν, επιδεικτικόν»), α-
 πευθύνοντας οδηγίες στον ρήτορα για την «εύρεσιν» ((inventio) σκέψεων και επιχειρη-
 μάτων που αυτός θα προσάγει στο δικαστήριο. Τρία πρέπει να είναι τα «έργα του
 ρήτορος»: εκτός από την «εύρεσιν» (που, σύμφωνα με το πρότυπο της αριστοτελικής
 Ρητορικής 1414 a-b, περιέχει οδηγίες για το «προίμιον»-exordium, την «πρόθεσιν»-
 narratio, την «πίστιν»-argumentatio και τον «επίλογον»-peroratio), η «τάξις» (disposi-
 tio· δομή του λόγου), η «λέξις» (elocutio· γλωσσική μορφή), η «υπόκρισις» (pronuntia-
 tio· τονισμός και χειρονομία) και «μνήμη» (memoria· απομνημόνευση). Κατά τον Ε ρ -
 μ α γ ό ρ α σε κάθε συγκεκριμένη αμφισβητούμενη περίπτωση («υπόθεσις», causa)
 προκύπτει από τους αντίθετους ισχυρισμούς των διαδίκων ένα κρίσιμο ερώτημα, το ο-
 ποίο αποκαλείται «θέσις» (= quaestio). Αυτή η «θέσις» εντάσσεται σε ένα κατάλογο
 από γενικά αμφισβητούμενα ζητήματα, τα οποία ο Ε ρ μ α γ ό ρ α ς ονομάζει «στά-
 σεις» (λατινική έκφραση: status ή constitutio). Ο Ε ρ μ α γ ό ρ α ς γνωρίζει οκτώ τέ-
 τοιες «στάσεις», τις οποίες ανά τέσσερες διακρίνει σε «λογικές» (status rationales ή
 genus rationale) και σε «νομικές στάσεις» (status legales ή genus legale). Οι πρώτες α-
 φορούν σε πραγματικά ζητήματα και την κρίση για πράξεις, υπό την προϋπόθεση ότι
 η εφαρμογή του νόμου είναι αναμφισβήτητη. Οι δεύτερες πραγματεύονται την ερμη-
 νεία των νόμων, υπό την προϋπόθεση εδώ ότι οι συνθήκες της πράξεως δεν αμφισβη-
 τούνται. Στις «λογικές στάσεις» ανήκουν: ο σ τ ο χ α σ μ ό ς, ο ό ρ ο ς, η π ο ι ό -
 τ η ς και η μ ε τ ά λ η ψ ι ς, στις «νομικές στάσεις»: το ρ η τ ό ν και η υ π ε ξ α ί -
 ρ ε σ ι ς (αργότερα: ρ η τ ό ν και δ ι ά ν ο ι α), η α μ φ ι β ο λ ί α, η α ν τ ι ν ο -
 μ ί α και ο σ υ λ λ ο γ ι σ μ ό ς. Οι τέσσερες «λογικές στάσεις» (που αναφέρονται α-
 ποκλειστικά στην ποινική δίκη· βλ. H o r a k, Die rhetorische und der moderne Aufbau
 des Verbrechensbegriffs, Fg. f. A. Herdlitzka, 1972, σ. 121-142) αντιστοιχούν σε τέσσε-
 ρες βαθμίδες υπερασπίσεως του κατηγορουμένου. Αν αυτός αρνείται γενικά την πρά-
 ξη, πρέπει να αποδειχθεί ότι την διέπραξε. Τούτο είναι ο «στοχασμός», η θεωρία της
 αποδείξεως. Αν αυτός ομολογεί μεν ότι κάτι διέπραξε, αλλά ισχυρίζεται ότι αυτό δεν
 είναι η πράξη που εννοεί ο νόμος, πρόκειται για τον «όρο» (ορισμό, χαρακτηρισμό της
 πράξεως). Αν ομολογεί ότι κάτι διέπραξε και αυτό εμπίπτει στην έννοια του νόμου,
 αλλά ισχυρίζεται ότι ορθώς το διέπραξε, τούτο αφορά την νομιμότητα της πράξεως
 και χαρακτηρίζεται ως «ποιότης». Αν, τέλος, επικαλεσθεί ότι το δικαστήριο είναι α-
 ναρμόδιο ή προβάλλει άλλες διαδικαστικές ενστάσεις, αυτές θα αναφέρονται στην
 «μετάληψη» (για τις τέσσερες αυτές «λογικές στάσεις» βλ. και Π α ν τ α ζ ό π ο υ -
 λ ο, Ρωμαϊκόν δίκαιον εν διαλεκτική συναρτήσει προς το ελληνικόν Α', 1974, σ. 170
 εε., ο οποίος και ευστόχως επισημαίνει ότι η εν λόγω θεωρία στηρίζεται στην τετρα-
 μερή διάκριση των Στωικών: υ π ο κ ε ί μ ε ν ο ν – π ο ι ό ν – π ω ς έ χ ο ν – π ρ ο ς
 τ ι), Στην άλλη κατηγορία στάσεων, τις «νομικές στάσεις», το δίπολο «ρητόν και διά-
 νοια» αντιστοιχεί στο γνωστό status scriptum et sententia (τούτο έχει μεγάλη πρακτική
 χρησιμότητα, δεδομένου ότι κατά την ερμηνεία και εφαρμογή του νόμου στην ατομική
 περίπτωση επανέρχεται συχνά το φαινόμενο η μία πλευρά να αναφέρεται στο γράμμα
 και η άλλη στο πνεύμα του νόμου· η προβληματική αυτή συνοψίζεται στο απόφθεγμα
 summum ius summa iniuria, όπως π.χ. στην δίκη του Μ α ν ί ο υ Κ ο υ ρ ί ο υ, όπου ο
 νομικός Σ κ α ι β ό λ α ς επικαλείται την γραπτή διατύπωση μιας διαθήκης, ενώ ο
 ρήτορας Κ ρ ά σ ο ς την πρόθεση του διαθέτη· βλ. J. H. W i e l i n g, Testa-
 mentauslegung im röm. Recht, 1972), η «αμφιβολία» αναφέρεται στην πολυσημία του

στικώς πράγματα ασύμπτωτα. Οι σκοποί και τα μέσα είναι διαφορετικά¹⁹⁹. Στόχος της ρητορικής είναι η Πειθώ, την οποία οι ρήτορες αδιαφορώντας για το ηθικώς και νομικώς ορθό προσπαθούν να κερδίσουν με οποιαδήποτε μέσα, με πιθανολογικούς συλλογισμούς και ψευδοεπιχειρήματα²⁰⁰. Στόχος του δικαίου είναι η πραγμάτωση της πρακτικής δικαιοσύνης, η δίκαιη λύση της περιπτώσεως, που οι δικαστές προσπαθούν να

γράμματος του νόμου (*ambiguitas*), η «αντινομία» στην αντίφαση δύο ή περισσότερων νόμων (*leges contrariae*), ο «συλλογισμός» (*collectio*) σε ζητήματα ανάλογης εφαρμογής (για την όλη θεωρία του Ερμαγόρα βλ. D. M a t t h e s, Hermagoras von Temnos, διδ. διατρ. Αμβούργου 1955 = "Lustrum" 3, 1958, 18-214· R. V o l k m a n n, Die Rhetorik der Griechen u. Römer, 1963, σ. 38 εε· B a r w i c k, Zur Erklärung u. Geschichte der Statuslehre des Hermagoras von Temnos, "Philologus" 108, 1964, σ. 80 εε· Zur Rekonstruktion der Rhetorik des Hermagoras von Temnos, "Philologus" 109, 1965, σ. 186 εε· U. W e s e l, Rhetorische Statuslehre u. Gesetzesauslegung der röm. Juristen, 1967· J. M a r t i n, Antike Rhetorik, 1974, σ. 28 εε., 229 εε· M. F u h r m a n n, Die antike Rhetorik, 1984, σ. 99 εε. και αλλού). Επηρέασε ή όχι η ανωτέρω θεωρία την νομική πράξη της εποχής της; Αυτό είναι το ερώτημα, που απασχολεί ανέκαθεν (βλ. ήδη M. V o i g t, Das ius naturale, aequum et bonum und ius gentium der Römer IV, 1875, Beilage, XVII, 333 ε.) και αδιαλείπτως (π.χ. H i m m e l s c h e i n, Studien zu der antiken Hermeneutica iuris, εις Symbolae Friburgenses in honorem Ottonis Lenel, 1935, σ. 373 εε· W e n g e r, Die Quellen des röm. Rechts, 1953, σ. 235 εε.) τους ιστορικούς αλλά και τους φιλολόγους. Το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην δεύτερη κατηγορία στάσεων, τις «νομικές στάσεις», δηλ. στο πρόβλημα της νομικής ερμηνείας. Εδώ έχουν αναπτυχθεί και αναμετρηθεί δύο αντίπαλα στρατόπεδα και υπερασπίζονται το καθένα ζωηρά τις δικές του θέσεις. Χαρακτηριστικό του πάθους είναι μια φράση που απεύθυνε ο ρωμαϊστής ν. B e s e l e r, BIDR 43/44 (1948) 349, εναντίον του αρχηγέτη του άλλου στρατοπέδου, φιλολόγου J. S t r o u x, «Την μελέτη του S t r o u x, Summum ius summa iniuria, θα έπρεπε να την παραδώσω στην δημόσια πυρά». Ο S t r o u x με την μικρή αυτή αλλά πνευματώδη εργασία του (που περιλαμβάνεται στην ενιαία έκδοση του S t r o u x, Röm. Rechtsw. u. Rhetorik, 1949) δημιούργησε την ζωηρή κίνηση υπέρ της ρητορικής, στην οποία προσχώρησε και την οποία υπερασπίσθηκε επί μία 30ετία με σειρά μελετών του ο πολύς R i c c o b o n o (π.χ. βιβλιοκρ. Stroux, "Gnomon" 5, 1929, σ. 65-87). Όμως η κίνηση αυτή δεν επικράτησε. Η κρατούσα σήμερα τάση φαίνεται να αναγνωρίζει μικρή μόνον –αν όχι ασήμαντη– επίδραση της ρητορικής στην πράξη του ΠΔ τουλάχιστον της δημοκρατικής περιόδου· βλ. π.χ. S c h u l z, Geschichte, 66 και 92· Prinzipien, 88· K u n k e l, Röm. Rechtsgeschichte⁵(1968) 103 ε· W i e a c k e r, IVRA XX (1969) 469 εε· Röm. Rechtsgeschichte I, 1988, σ. 669 εε· ιδίως όμως W e s e l, ό.π. (με όλο το βιβλίο) και TS (1970) 343 εε. (αντιπαράθεση προς τον V o n g l i s, TS 37, 1969, 247 εε., ο οποίος με την μονογραφία του La lettre et l' esprit de la loi dans la jurisprudence classique et la rhétorique, 1968, αναγνωρίζει μια ορισμένη επίδραση της ελληνιστικής ρητορικής στο ΠΔ).

199. K a s e r, ό.π., σ. 63 και 67· W a l d s t e i n, ό.π., σ. 258· πρβλ. και W i e a c k e r, IVRA XX (1969) 470 εε.

200. Πρβλ. πέραν της μελέτη του K. Τ σ ά τ σ ο υ, Ρητορική τέχνη (εις Δοκίμια αισθητικής και παιδείας, 1960, σ. 213 εε.) και την ωραία ανάπτυξη του Α ρ ί σ τ ο υ Κ α μ π ά ν η, Ιστορία των αισθητικών θεωριών, εκδ. Γαλαξία, 1963, σ. 132 εε.

κερδίσουν με ηθικά και νόμιμα μέσα, με πλήρεις συλλογισμούς. Ρητορική είναι *ars inveniendi*: δίκαιο είναι *ars iudicandi*, με ό,τι αυτές οι διαφορετικές τέχνες συνεπάγονται.

2) Ως «τόπους» θεωρεί ο *V i e h w e g* τις γενικώς διατυπωμένες νομικές προτάσεις, που οι Ρωμαίοι χαρακτήριζαν ως *regulae* και βρίσκονται συνελεγμένες με την μορφή καταλόγων στον τίτλο D. 50. 17: *De diversis regulis iuris antiqui*²⁰¹. Ο *V i e h w e g* θα μπορούσε –λέει ο *K a s e r*²⁰²– παράλληλα με τις *regulae* να εννοήσει ως «τόπους» και ορισμένες καθοδηγητικές έννοιες, στο μέτρο που αυτές χρησιμεύουν ως γενικά κριτήρια, όπως π.χ. την *aequitas*, την *bona fides*, τον *animus*, το *restituere*, το *id quod interest*. Αλλά πέραν αυτού, τι; Οι «τόποι» αυτοί, ως *regulae* και ως κατευθυντήριες έννοιες, δεν καλύπτουν παρά μικρό μόνο μέρος από την τεράστια ποικιλία των νομικών περιπτώσεων²⁰³.

201. Ο *V i e h w e g*, ό.π., σ. 56, αναφέρει μερικά παραδείγματα πολύ γνωστών τέτοιων «τόπων»: D. 50, 17 10 περί βαρών και οφελών ενός πράγματος (*P a u l u s*, Libro tertio ad Sabinum) : *Secundum naturam est, commoda cuiusque rei eum sequi, quem sequendum incommoda*. D. 50, 17, 25 περί προτιμήσεως εμπράγματης ασφάλειας (*P o m p o n i u s*, Libro undecimo ad Sabinum): *Plus cautionis in re est, quam in persona*. D. 50, 17, 29 περί της αρχικής ακυρότητας, που δεν μπορεί να θεραπευθεί με την πάροδο του χρόνου (*P a u l u s*, Libro octavo ad Sabinum): *Quod initio vitiosum est, non potest tractu temporis convalescere*. D. 50, 17, 54 περί της αδυναμίας να προσπορίσει κανείς σε άλλον δικαιώματα περισσότερα από αυτά που ο ίδιος έχει (*U l p i a n u s*, Libro quadragesimo sexto ad Edictum): *Nemo plus iuris ad alium transferre potest, quam ipse haberet*. D. 10, 17, 110 περί του ότι το μείζον περιέχει πάντοτε το έλασσον (*P a u l u s*, Libro sexto ad Edictum): *In eo, quod plus sit, semper inest et minus*, κλπ.

202. Ό.π., σ. 63.

203. Για να αντιμετωπίσουν το ζήτημα αυτό οι σύγχρονοι «τοπικοί» διευρύνουν τον κατάλογο των τόπων και μάλιστα απεριορίστως. Έτσι ως τόποι θεωρούνται σήμερα π.χ. και στοιχεία της νομικής ερμηνείας, όπως η συστηματική, η γενετική, η τελλογική ή η ερμηνεία σύμφωνα με το Σύνταγμα (*K r i e l e*, *Theorie der Rechtsgewinnung*², 1976, σ. 151) ή οι λεγόμενες «γενικές αρχές του δικαίου», όπως το κράτος δικαίου, η δημοκρατική έννομη τάξη, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, η ελευθερία, η ισότητα, η αρχή της εμπιστοσύνης, η τριτενέργεια (*K r i e l e*, ό.π.), *pacta sunt servanda* αλλά και *clausula rebus sic stantibus*, *venire contra factum proprium*, η αρχή της υποκειμενικής ευθύνης και ως αντίθετος τόπος η αρχή της διακινδυνεύσεως, η αρχή της συνεπούς συμπεριφοράς κλπ. (*K r i e l e*, *Offene und verdeckte Urteilsgründe*, FS für J. Ritter, 1965, σ. 112 εε., 114)· πρβλ. και *H o r n*, NJW 1967, 601, 606 Sp. 1 (ιδιωτική αυτονομία και ελευθερία των συμβάσεων, αλλά και προστασία της εμπιστοσύνης). Ο *H o r a k*, ό.π., σ. 56, διερωτάται, αν υπάρχει πράγματι κάτι, το οποίο να μην είναι ή να μην μπορεί να νοηθεί –από την οπτική αυτή γωνία– ως νομικός τόπος. Άκαρπη, κατόπιν αυτού, αποβαίνει και η προσπάθεια του *E s s e r* στην κατά τα λοιπά ιδιαίτερα σημαντική μονογραφία του *Grundsatz und Norm*³(1965) 87 εε. (“Versuch einer Klassifikation und Typenbestimmung der Prinzipien im Recht”) να κατηγοριοποιήσει το πλήθος αυτό των ποικιλώνυμων τόπων.

3) Δεν είναι ορθή η άποψη του V i e h w e g ότι ο αρχαίος τρόπος σκέψεως ανάγεται σε δύο βασικές κατευθύνσεις, την «μαθηματική» δηλ. «αυστηρά συστηματική» κατεύθυνση (Ε υ κ λ ε ί δ η ς) και την «τοπική-απορητική» (αριστοτελική και κικερώνεια τοπική). Διερωτάται κανείς, σε ποια από τις δύο κατευθύνσεις θα ενέτασσε τα μη μαθηματικά ή λογικά συγγράμματα της ελληνικής φιλοσοφίας, όπως τις Ηθικές του Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ή τα έργα του Χ ρ υ σ ί π π ο υ De anima hominis, De facto, Denatura deorum και προ πάντων την Ηθική του²⁰⁴.

4) Η αντίθεση τοπικής και συστηματικής σκέψεως δεν είναι τόσο απότομη όσο εμφανίζεται. Σημεία επαφής υπάρχουν, αφού –όπως επισημαίνει ο K a s e r²⁰⁵– η τοπική δεν μπορεί να παραιτηθεί εντελώς από την παραγωγική σκέψη. Και εκεί όπου τα επιχειρήματα («τόποι») εξευρίσκονται με την επαγωγική οδό, η εφαρμογή τους στην συγκεκριμένη περίπτωση γίνεται με τα μέσα της λογικής παραγωγής. Η τοπική αναζητεί τις προκείμενες («τόπους»), ως αυτοδύναμες και μη περαιτέρω αναγώγιμες προτάσεις, και η λογική τις επεξεργάζεται στους τύπους του συλλογισμού.

5) Απότομη δεν είναι ούτε η αντίθεση μεταξύ συστηματικής και περιπτωσιολογικής διαρθρώσεως της έννομης τάξεως. Συνδετικό στοιχείο των αντιθέτων είναι το λεγόμενο «εσωτερικό» σύστημα, που –υπό το πρίσμα της ενότητας της έννομης τάξεως– διέπει έως έναν βαθμό και στην περιπτωσιολογική διάταξη των κανόνων. Πρόκειται για τις προτάσεις και έννοιες, που και στο περιπτωσιολογικό «σύστημα» βρίσκονται μεταξύ τους και προς το όλο σε αρμονία. Μάλιστα όσο πιο προχωρημένη είναι αυτή η «εσωτερική» συστηματική, τόσο συχνότερα μπορούν οι προκείμενες να αποδειχθούν με την παραγωγική οδό και, αντιστοίχως, τόσο μικρότερος γίνεται ο κύκλος των προκειμένων που μπορούν να εξευρεθούν μόνον με την τοπική οδό της επαγωγής και να συζητηθούν σε διάλογο, αλλά όχι να αποδειχθούν²⁰⁶.

6) Ανοιχτό παραμένει το ζήτημα της επιδράσεως του Κ ι κ έ ρ ω ν α και ιδιαίτερα της Τοπικής του στους ρωμαίους νομικούς. Νεώτερες έρευνες έδειξαν ότι η επίδραση του έργου του Κ ι κ έ ρ ω ν α στην νομική πράξη υπήρξε μηδαμινή, όπως και στην νομική θεωρία, τα νομικά Εγχειρίδια, προ πάντων τις Εισηγήσεις του Γ α ῖ ο υ²⁰⁷. Ειδικότερα η Τοπική του, αφιερωμένη στον φίλο του νομικό Τρεμπάνιο και απευθυνόμενη στους νομικούς, παρέμεινε σε αυτούς ξένη, σε τέτοιο βαθμό που ο Κ έ λ-

204. W a l d s t e i n , ό.π., σ. 246.

205. Ό.π., σ. 53.

206. K a s e r , ό.π., σ. 53.

207. D. N ö r r , Cicero als Quelle und Autorität bei den röm. Juristen, Festg. für Sontis, 1977, 33, 49.

σ ο ς αποδίδει κάποιο χωρίο της μόνον εξ ακοής-και τούτο εσφαλμένα²⁰⁸. Χωρίς επίδραση έμειναν και τα δικαιο-φιλοσοφικά μέρη του νομικού του έργου *de legibus*. Περισσότερο ενδιαφέρον για την έρευνα έχει το δυστυχώς χαμένο έργο του *ius civile in artem redactum*, στο οποίο όμως ο Κικέρων ήθελε να πραγματοποιήσει το αντίθετο εκείνου που επεδίωξε με την Τοπική, δηλ. την «επιστημοποίηση του ρωμαϊκού δικαίου», την θεμελίωση του δικαίου σε συστηματική βάση²⁰⁹.

2. Σχεδόν δέκα χρόνια μετά το βιβλίο του *V i e h w e g* εμφανίζεται η λιγότερο εντυπωσιακή αλλά περισσότερο ουσιαστική μελέτη του ιστορικού *M. K a s e r*, “*Zur Methode der römischen Rechtsfindung*“, 1972²¹⁰, με την οποία αυτός υποστήριξε την άποψη ότι η ρωμαϊκή μέθοδος ευρέσεως του δικαίου δεν ήταν ακριβώς η τοπική αλλά η ενόραση (*intuitio*)²¹¹. Σύμφωνα με αυτή την μέθοδο, η εύρεση της ορθής αποφάσεως δεν συνάγεται έμμεσα (παραγωγικά ή επαγωγικά) αλλά άμεσα, μέσω της εποπτικής λειτουργίας της συνειδήσεως, ως προφανής (*evident*). Αυτή η ενορατική σύλληψη του προφανούς στηρίζεται –λέει ο *K a s e r*– σε δύο βάσεις: το εδραιωμένο και εκλεπτυσμένο αίσθημα του δικαίου και την πλούσια νομική εμπειρία. Αλλά ο *K a s e r*, ως ιστορικός, περιορίσθηκε στην δικαιο-ιστορική έρευνα του ζητήματος: η δικαιο-φιλοσοφική και φιλοσοφο-ιστορική παρέμειναν ανερεύνητες. Ερωτάται, λοιπόν, αν η άποψη του *K a s e r* επιδέχεται, πέρα από την δικαιο-ιστορική, και δικαιο-θεωρητική θεμελίωση και αν αυτή μπορεί να αποδοθεί σε επίδραση της ελληνικής σκέψεως.

Η λέξη *evidentia* διαπλάσθηκε από τον *Κ ι κ έ ρ ω ν* α για να αποδώσει στα λατινικά τον ελληνικό όρο «ενάργεια», που χρησιμοποιούνταν στην φιλοσοφία και την ρητορική²¹². Τον νέο όρο χρησιμοποίησε ο *Κ ι κ έ ρ ω ν* και με φιλοσοφική και με ρητορική σημασία²¹³. Με φιλοσοφική σημασία, για να

208. *N ö r r*, ό.π., σ. 48.

209. *N ö r r*, ό.π.: *von Lüb tow*, Cicero und die Methode der röm. Jurisprudenz, FS für L. Wenger I, 1944, 224, 231/232.

210. Στη σειρά “*Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen I. Philologisch-historische Klasse*” Jahrg. 1962, Nr. 2, Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen.

211. Σύμφωνα π.χ. και *W i e a c k e r*, IVRA XX (1969) 458 σημ. 132, και ιδίως *W a l d s t e i n*, *Topik und Intuition in der röm. Rechtswissenschaft*, Fg. für A. Herdlitzka, 1972, σ. 248-263.

212. *W. H a l b f a s s*, *Evidenz*, εις *J. Ritter* (Hrsg.), *Hist. Wörterb. der Philos.* 2, 1972, σ. 830. Συνώνυμες ήταν οι εκφράσεις: δήλον, φανερόν, θεωρείν, ιδείν, αίσθησις και άλλες: στα λατινικά *apparet*, *evidens*, *intellegere*, *intueri*, *videre* και πολλές άλλες, επίσης και *absurdum*, εφ’ όσον το βλέμμα συλλαμβάνει άμεσα το παράλογο· *W a l d s t e i n*, ό.π., σ. 252 σημ. 75.

213. Βλ. και για τα επόμενα *T. M a y e r-M a l y*, *Der Jurist und die Evidenz*, FS für Verdross, 1971, 259, 261.

διαμορφώσει το πλαίσιο αντιπαραθέσεως προς την σχολή των Σκεπτικών, που αμφισβητούσε την δυνατότητα κάθε γνώσεως²¹⁴, και με ρητορική σημασία, για να χαρακτηρίσει την *evidentia* ως μία από τις ποιότητες που έπρεπε να χαρακτηρίζουν τον λόγο και προπαντός τον δικανικό λόγο²¹⁵.

Από τις δύο αυτές χρήσεις της *evidentia* σημασία για το δίκαιο έχει η φιλοσοφική χρήση· διότι μόνον αυτή συνδέεται με το δίκαιο, καθ' όσον αναφέρεται στην εύρεση της αλήθειας²¹⁶. Η ρητορική χρήση αναφέρεται στην Πειθώ, πράγμα αδιάφορο για το δίκαιο²¹⁷.

Evidentia και *intuitio* είναι συνώνυμα. *Evidentia* είναι κατάσταση, που αποκαλύπτεται στο πνεύμα μας άμεσα με την ενόραση (*intuitio*). Οι Ρωμαίοι νομικοί δεν αντιλαμβάνονται τις έννοιες αυτές φιλοσοφικά, αλλά μάλλον εμπειρικά, ως άμεση βιωματική αντίληψη, στιγμιαία έμπνευση και αυθόρμητη σύλληψη του νομικού γεγονότος. Οι έννοιες αυτές αποτέλεσαν αντικείμενο γνωσιοθεωρητικής αναλύσεως στα νεώτερα χρόνια²¹⁸, τόσο στις λεγόμενες ακριβείς επιστήμες²¹⁹ (λογική²²⁰, μαθημα-

214. Εναντίον αυτής της τάσεως στρέφεται ο Κικέρων στα Acad. Pror. II, 6, 17: "... propterea quod nihil esset clarius ενάργεια ut Graesi, perspicuitatem a u t e v i d e n t i a m nos, si planet, nominemus ...". Στην ίδια παράδοση και ο Αυγουστίνος, ο οποίος από την ίδια σκοπιά άσκησε την δική του κριτική κατά των Σκεπτικών (Aug. Contra Acad. 3, 11, 26).

215. Top. 97: "itemque narrationes, ut ad suos fines spectent, id est ut planae sint, ut breves, u t e v i d e n t e s, ut moratae, ut cum dignitate".

216. Η φιλοσοφική *evidentia* αναφέρεται στην εύρεση της φιλοσοφικής αλήθειας, ενώ η δικανική *evidentia* στην εύρεση της δικανικής αλήθειας.

217. Αλλιώς, εν τούτοις, M a y e r-M a l y, ό.π., ο οποίος ενδιαφέρουσα για το δίκαιο θεωρεί την ρητορικά προσανατολισμένη έννοια.

218. Ιδίως υπό την επίδραση της φαινομενολογίας· E d. H u s s e r l, Allg. Einführung in die reine Phänomenologie (εις Husserliana III, 1950), 39 ε., 47 ε., 285 εε., 336 εε. (πρβλ. Τ. Π ε ν τ ζ ο π ο ύ λ ο υ-B α λ α λ ά, Η έννοια του υπερβατικού στη φαινομενολογία του Husserl, 1971· Θέματα σύγχρονης γερμανικής φιλοσοφίας-Εισαγωγή στον Husserl, 1985)· F r a n z B r e n t a n o, Wahrheit und Evidenz, 1930/1962. Πρβλ. π.χ. και W. S t e g m ü l l e r, Hauptströmungen der Gegenwartphilosophie I(1989) 2 εε., 49 εε., 99 εε.· I s e n k r a h e, Zum Problem der Evidenz, 1917· V o l k e r t, Gewissheit und Wahrheit ²(1930) 538 εε.· N i n k, Sein und Erkennen ²(1952)· B l a h a, Das unmittelbare Wissen, 1959· M e r l e a u-P o n t y, Phänomenologie der Wahrnehmung, 1966 (ελληνικά: Προοίμιο στην «Φαινομενολογία της αντίληψης», μετάφρ. Φ. Καλλία, εκδ. Έρασμος, 1977)· J. - F r. L y o t a r d, Φαινομενολογία (μετάφρ. Ι. Ράλλη/Κ. Χατζηδήμου), εκδ. Χατζηνικολή, 1985· Κ. Γ ε ω ρ γ ο ύ λ η, Αι σύγχρονοι φιλοσοφικοί κατευθύνσεις, 1954, σ. 29 εε.· Ε. Μ ο υ τ σ ο π ο ύ λ ο υ, Φαινομενολογία των αξιών, 1981· W. B i e m e l/ E. F i n k/ E d. H u s s e r l, Φαινομενολογία, εκδ. Imago, 1983· M. F a r b e r, Οι σκοποί της φαινομενολογίας (εισαγ. Δ. Ανδριόπουλου/μετάφρ. Λ. Μπαρτζελιώτη).

219. W o h g e n a n n t, Was ist Wissenschaft? 1969, 258· V. K r a f t, Die Grundformen wissenschaftlichen Methoden, 1926, σ. 278 εε.

220. S i e g w a r t, Logik I⁵ (1924) 15 εε.· P f ä n d e r, Logik ³(1963) 218, 234· N

τικά²²¹) όσο και στις επιστήμες της πραγματικότητας, ασφαλώς και στην νομική επιστήμη²²², και η ενόραση αναγνωρίζεται ως ιδιαίτερη πηγή φιλοσοφικής και επιστημολογικής γνώσεως²²³. Η σύγχρονη αυτή γνωσιοθεωρητική θεώρηση συμβάλλει και στην καλύτερη κατανόηση της ρωμαϊκής *intuitio*. Η *intuitio* ως ιδιαίτερη πηγή γνώσεως τοποθετείται δίπλα στις λογικές μεθόδους της παραγωγής και της επαγωγής, αλλά θεωρείται ότι είναι ανώτερη και από τις δύο²²⁴. Είναι ανώτερη, διότι η μέθοδος της παραγωγής εργάζεται επάνω σε προκείμενες, που τις δέχεται ως δεδομένες. Οι προκείμενες είναι δεδομένες στην εποπτεία και συλλαμβάνονται με τρόπο άμεσο από τον ενορατικό νου. Ο ενορατικός νους (*raison intuitive*) συλλαμβάνει άμεσα τις αρχές, αλλά και το νέο με την επίνοια, την επινοητικότητα²²⁵, ενώ ο διαλογικός νους (*raison discursive*) καθορίζει

v. Freytag-Löringhoff, *Logik I*⁵ (1972) 20, 123· Bochénski, *Formale Logik*³ (1970) 342 εε· Klaus, *Moderne Logik*, 1970, σ. 118· πρβλ. και Τατάκη, *Λογική*, 1966, σ. 40-41, 46-47.

221. Φ. Βασιλείου, *Φιλοσοφία των μαθηματικών*, 1971· Δ. Αναπολιτάνου, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία των μαθηματικών*⁴ (1985) 273 εε· A. Heyting, *Οι ιντουισιονιστικές απόψεις για την φύση των μαθηματικών*, εις (επιμ.) Π. Χριστοδουλίδη, *Η φιλοσοφία των μαθηματικών*, 1993, σ. 263 εε· ο ίδιος, *Intuitionismus in der Mathematik*, εις J. Ritter/K. Gründer (Hrsg.), *Hist. Wörterb. der Philos.* 4 (1976) 543-544.

222. Reinach, *Zur Phänomenologie des Rechts*, 1953· πρβλ. και Isay, *Rechtsnorm und Entscheidung*, 1929.

223. Πρβλ. Th. Kobusckh, *Intuition*, εις J. Ritter/K. Gründer (Hrsg.), *Hist. Wörterb. der Philos.* 4 (1976) 524 εε· S. Kunkel, *Intuitionismus*, ό.π., σ. 540 εε.

224. Βλ. D. v. Hildebrand, *Der Sinn philosophischen Fragens und Erkennens*, 1950, σ. 252 εε.

225. Τούτο σημαίνει ότι λογική μέθοδος ("effektives Verfahren" στην έννοια του Carnap (Carnap-Stegmüller, *Induktive Logik und Wahrscheinlichkeit*, 1959, σ. 69 εε.) για την ανακάλυψη αρχών και νέων γνώσεων, υποθέσεων ή θεωριών (παρά τις κάποιες νεώτερες προσπάθειες· πρβλ. C. F. Grumann, hrsg., *Denken*³, 1966, ιδίως σ. 271 εε.) δεν υπάρχει. «Οι θεμελιώδεις ιδέες και αρχές ... αποτελούν το αναπόφευκτο τμήμα, το λογικά ασύλληπτο, της θεωρίας», λέει ο A. Einstein, *Πως βλέπω τον κόσμο*, μετάφρ. Μ. Ζωγράφου-Μεραναίου, 1952, σ. 127). «Εδώ δεν υπάρχει πια», εξηγεί ο ίδιος, ό.π., σ. 120, «συστηματικά εφαρμόσιμη μέθοδος, που να μπορεί να μαθευτεί και να είναι ικανή να οδηγήσει στο σκοπό. Ο ερευνητής θα πρέπει μάλλον, ακούγοντας τα μυστικά της φύσης, ν' ανακαλύψει αυτές τις γενικές αρχές, προσπαθώντας να διατυπώσει σαφώς τα γενικά γνωρίσματα που συνδέουν τα περιπλοκώτερα γεγονότα της εμπειρίας». Βρισκόμαστε ακριβώς στην σφαίρα της εποπτείας όπου μια νέα ιδέα, αρχή, υπόθεση ή θεωρία μπορεί να συλληφθεί με οποιονδήποτε τρόπο: με την μακρά και επίπονη άσκηση, με την πλούσια εμπειρία ή το αποκαλυπτικό βίωμα, με μια ξαφνική έμπνευση, ανάλογα με το πνεύμα του στοχαστή, του ερευνητή, που διψά για αλήθεια, ακόμη και με την βοήθεια ενός κομπιούτερ, ή ακόμη και στο όνειρο (λέγεται ότι ο J. von Neumann, ο θεμελιωτής της θεωρίας των παιγνίων και θεωρητικός του ηλεκτρικού εγκεφάλου, συνέβαλε μερικούς από τους μαθηματικούς τύπους του στον ύπνο· επίσης ο χημικός F. A. Kekulé βρήκε την

σε δεύτερο επίπεδο την πορεία του λογικού και σύμφωνα με τους νόμους και τους τύπους του νοείν (παραγωγή, επαγωγή) διαρθρώνει την σκέψη σε σύστημα. Η ενορατική δύναμη του πνεύματος είναι παραδεδομένη στον άνθρωπο με την ίδια την φύση του, όπως και η διανοητική του ικανότητα²²⁶. Και οι δύο δυνάμεις της ψυχής μπορούν να γονιμοποιηθούν και να αναπτυχθούν, μπορούν όμως και να μαραθούν. Οι Ρωμαίοι ανέπτυξαν αυτές τις δυνάμεις σε προχωρημένο βαθμό στο πρακτικό πεδίο του δικαίου, υπό την επίδραση των φιλοσοφικών αντιλήψεων των Ελλήνων.

Υπό την επίδραση των ελληνικών αντιλήψεων καλλιεργήθηκε, λοιπόν, και το ενορατικό χάρισμα των ρωμαίων νομικών να ανακαλύπτουν την δίκαιη λύση στο εκάστοτε συγκεκριμένο πρόβλημα. Η επίδραση αυτή είναι έμμεση –ευθείες αναφορές ρωμαϊκών νομικών πηγών σε ελληνικές φιλοσοφικές πηγές είναι δύσκολο να διαπιστωθούν– και προκύπτει από μια σύγκριση του ρωμαϊκού τρόπου σκέψεως προς τον αντίστοιχο ελληνικό. Η ενόραση των ρωμαίων νομικών, στην οποία αναφέρεται ο K a s e r α-ντιστοιχεί κατ' ουσίαν προς τον ενορατικό «νου» του Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η. Ο Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ς στα «Αναλυτικά Ύστερα» αναφέρεται περισσότερες φορές στην «αρχή της επιστήμης», την οποία γνωρίζουμε με τον ενοριακό «νου» (τον «νου» με την σημασία της νοητικής ενοράσεως των αρχών). Έτσι και στο εξής χωρίο: «Ἡμεῖς δὲ φαμεν οὔτε πᾶσαν ἐπιστήμην ἀποδεικτικήν εἶναι, ἀλλὰ τὴν τῶν ἀμέσων ἀναπόδεικτον (καὶ τοῦθ' ὅτι ἀναγκαῖον, φανερόν· εἰ γὰρ ἀνάγκη μὲν ἐπίσθασθαι τὰ πρότερα καὶ ἐξ ὧν ἢ ἀπόδειξις, ἴσταται δέ ποτε τὰ ἄμεσα, ταῦτ' ἀναπόδεικτα ἀνάγκη εἶναι) –ταῦτά τ' οὖν οὕτω λέγομεν, καὶ οὐ μόνον ἐπιστήμην ἀλλὰ καὶ ἀρχὴν ἐπιστήμης εἶναι τινά φαμεν, ἣ τοὺς ὅρους γνωρίζομεν, κύκλῳ τε ὅτι ἀδύνατον ἀποδείκνυσθαι ἀπλῶς, δῆλον, εἴπερ ἐκ προτέρων δεῖ τὴν ἀπόδειξιν εἶναι καὶ γνωριμωτέρων» 72 b 19-27)²²⁷. Συνδυάζοντας αυτό το χωρίο με άλλα

κυκλική δομή του τύπου της βενζόλης στον ύπνο· παρατήρησε ένα φίδι, που δάγκωνε την ουρά του). Πρβλ. για τα παραπάνω H o r a k, ό.π., σ. 17 εε. Ανάλογη κατάσταση στην σφαίρα της καλλιτεχνικής δημιουργίας περιγράφει ο Σ τ έ φ α ν Τ σ β ά ῖ χ. Το μυστικό της καλλιτεχνικής δημιουργίας (μετάφρ. Λ. Παυλίδης), χ.χρ.: «Στην πραγματικότητα η δημιουργία δε μπορεί να συντελεστεί παρά μόνο σε μια εκστατική κατάσταση ... που ... δε σημαίνει τίποτα άλλο παρά κατάσταση εκτός εαυτού ... (Ο καλλιτέχνης) όταν δημιουργεί ... είναι όχι στο δ ι κ ό μ α ς κόσμο αλλά στο δ ι κ ό τ ο υ» (σ. 14, 15).

226. «Φύσει ... είναι ... καὶ τὸν ὀρθὸν λόγον», όπως τόνισε ο Χ ρ ύ σ ι π π ο ς (v. A r m i n, Stoicorum veterum fragmenta III, 1903/1964, n. 308, p. 76), εννοώντας ως «ὀρθὸν λόγον» όχι μόνον την διανοητική αλλά και την ενορατική ενέργεια του νου, γενικώς την «ορθή (υγιά) σκέψη» ή την «κοινή σκέψη» ("normales Denken", όπως αποδίδει το σχετικό χωρίο ο N e s t l e, Die Nachsokratiker, 1923/1968, μέρος 2, 42).

227. «Εμείς, τώρα, δεν υποστηρίζουμε ότι κάθε γνώση είναι αποδεικτική, αλλά ότι εκείνη των αμέσων προτάσεων είναι αντιθέτως αναπόδεικτη (και ότι τούτο είναι ἀνά-

δύο από τα «Αναλυτικά Ὑστερα»²²⁸ βλέπουμε ότι ο Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ς φέρνει ως αρχή της επιστήμης τον «νου»²²⁹. Η επιστήμη δεν ταυτίζεται με την απόδειξη, γιατί η γνώση των αρχών είναι άμεση και αναπόδεικτη. Δεν έχουμε μόνον επιστήμη, αλλά και την αρχή της. Η επιστήμη χρειάζεται τις αρχές της. Και τις αρχές αυτές τις γνωρίζει ο νους όχι ως διάνοια, αλλά μέσα από την ενόραση και την αίσθηση, με ενάργεια²³⁰. Ενώ στον Π λ ά τ ω ν α ο νους έχει ήδη θεαθεί τις αρχές και τώρα τις ξαναθυμάται με αφορμή τα αισθητήρια (τα δεδομένα των αισθήσεων)²³¹, κατά τον Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ο νους αποκτά με δική του ενέργεια γνώση των αρχών από τα αισθητήρια, στα οποία αυτές ενυπάρχουν²³², και όχι από τον κόσμο

γκαίο είναι φανερό, διότι αν είναι αναγκαίο να γνωρίσουμε τις προγενέστερες προκείμενες από τις οποίες απορρέει η απόδειξη και αν η αναγωγή περατούται τη στιγμή που εξασφαλίζονται οι άμεσες προκείμενες, τότε οι τελευταίες αυτές είναι αναγκαία αναπόδεικτες). Αυτά, λοιπόν, λέγομε στο θέμα αυτό και ισχυριζόμαστε όχι μόνο ότι είναι δυνατή η επιστημονική γνώση, αλλά και ότι υπάρχει επί πλέον μία αρχή γνώσεως μέσω της οποίας γνωρίζουμε τους ορισμούς» (Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ς, Ὀργανον 5, Ἀναλυτικῶν Ὑστέρων Α. Β. μετάφρ. Η.Π. Νικολούδη, εκδ. Κάκτος, σ. 53, και με το εξής σχόλιο, σ. 295: «Πέρα από την αποδεικτική επιστήμη, μέσω της οποίας γνωρίζουμε τα συμπεράσματα, υπάρχει και μία γνώση ανώτερη και προηγούμενη της απόδειξης, είναι η διαισθητική γνώση των αρχών από τον νου. Πρβλ. Φιλόπονος, 47, 24»).

228. 88 b 36: «λέγω γὰρ νοῦν ἀρχὴν ἐπιστήμης», και 100 b 8-15: «καὶ οὐδὲν ἐπιστήμης ἀκριβέστερον ἄλλο γένος ἢ νοῦς ... ἐπεὶ δ' οὐδὲν ἀληθέστερον ἐνδέχεται εἶναι τῆς ἐπιστήμης ἢ νοῦν, νοῦς ἂν εἴη τῶν ἀρχῶν ... νοῦς ἂν εἴη ἐπιστήμης ἀρχή» (πρβλ. την μετάφρ. Η.Π. Νικολούδη, ό.π., σ. 287, όπου όμως ο «νοῦς» αποδίδεται με την λέξη «κατανόηση», η οποία πρέπει να νοηθεί ακριβώς ως διαισθητική γνώση). Πρβλ. και W i e a c k e r, IVRA 20 (1969) 458 σημ. 32· τον ί δ ι ο ν, Röm. Rechtsgeschichte I, 1988, σ. 623 σημ. 27 α.

229. Σ ι μ η τ λ ι ώ τ η ς, Η έννοια της επαγωγής στον Αριστοτέλη, στον τόμο Αριστοτέλης (επιστ. εποπτεία Δ. Ανδριόπουλου), Αφιέρωμα στον J.P. Anton³ (1997), εκδ. Παπαδήμα, σ. 632, 644/645.

230. Σ ι μ η τ λ ι ώ τ η ς, ό.π. Έτσι και W a l d s t e i n, ό.π., σ. 251-252, σε αναφορά και με Αναλ. Ὑστ. 100 b 8 εε.· για τις βάσεις της γνώσεως δεν μπορεί να υπάρχει «ἀπόδειξις», αυτές μπορούν μόνο να συλληφθούν από τον «νοῦ». Πρβλ. και Μετά τα Φυσ. 1011 α 13: «ἀποδείξεως γὰρ ἀρχὴ οὐκ ἀπόδειξις ἐστίν».

231. Πρβλ. I. N. Θ ε ο δ ω ρ α κ ο π ο ύ λ ο υ, Εισαγωγή στον Πλάτωνα⁵ (1970) 256 εε., 343 εε., 353 εε.· Κ. Β ο υ δ ο ύ ρ η, Πλατωνική φιλοσοφία, 1984, σ. 34 εε., 49 εε.

232. Αναλ. Ὑστ. 100 b 4: «καὶ γὰρ ἡ αἴσθησις οὕτω τὸ καθόλου ἐμποιεῖ». Εδὼ θεμελιώνεται και η άποψη του K a s e r, Zur Methode, ό.π., σ. 56 εε., ότι η intuitio των ρωμαίων νομικών στηρίζεται στο ισχυρό αίσθημα του δικαίου και στην πλούσια νομική εμπειρία, δηλ. σε αισθητηριακά δεδομένα. Ο W. W u n d t, Logik I⁵ (1924) 78 εε., διακρίνει την ενόραση –την Evidenz, όπως λέει– σε άμεση και σε έμμεση. Η άμεση είναι απόλυτη και αναφέρεται στις καθαρά θεωρητικές επιστήμες (λογική, μαθηματικά) και η έμμεση είναι σχετική και έχει εφαρμογή στις επιστήμες της πραγματικότητας (και στο δίκαιο).

των ιδεών²³³. Αλλά ο νους στον Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η αποκτά γνώση όχι μόνον των αρχών αλλά –όπως εξηγεί ο Μ ι χ ε λ ά κ η ς²³⁴, σχολιάζοντας το χωρίο των Ηθ. Νικ. 1143a-1143b 5²³⁵– και των «καθ' ἑκάστα», δηλ. της εκάστοτε ατομικής περιπτώσεως. Ο νους λαμβάνει και νοεῖ αμφοτέρωθεν τα «ἐσχάτα» («καὶ ὁ νοῦς τῶν ἐσχάτων ἐπ' ἀμφοτέρωθεν») υπό τα οποία εμφανίζεται το «πρακτόν», το πραττόμενον, ως αντικείμενο της πράξεως· τόσο τους πρώτους όρους και τις αρχές όσο και τα καθ' ἑκάστον, που εἶναι και αυτά ἐσχάτα. Όπως με το νου νοούνται οι ανώτατες αλήθειες ή αρχές αμέσως και χωρίς συλλογισμό, διότι δεν μπορούν να θεμελιωθούν περαιτέρω και δεν υπάρχει γι' αυτά ἐμμεση γνώση, έτσι με τον νου νοούνται αμέσως και χωρίς συλλογισμό και τα καθ' ἑκάστα των πρακτών, διότι και γι' αυτά δεν μπορεί να υπάρχει ἐμμεση διά συλλογισμού γνώση²³⁶. Ο νους, που νοείται ως ενορατικός, σε αντίθεση με την διάνοια, εἶναι η αρχή κάθε γνώσεως, και προς τα άνω (προς την κατεύθυνση των πρώτων όρων ή αρχών) και προς τα κάτω (προς την κατεύθυνση των καθ' ἑκάστα) και συνεπώς ό,τι νοεῖ το νοεῖ αμέσως και εἶναι η αφετηρία και της ἐμμεσης γνώσεως, «καὶ γὰρ τῶν πρώτων ὄρων καὶ τῶν ἐσχάτων νοῦς ἐστὶ καὶ οὐ λόγος»²³⁷.

233. Σ ι μ η τ λ ι ώ τ η ς, ό.π., σ. 646. Επειδή οι αρχές ενυπάρχουν στα αισθητήρια, ο νους γνωρίζει τις αρχές μέσω των αισθητηρίων. Πρβλ. και Ηθ. Νικ. 1098 b 3-5: «τῶν ἀρχῶν δ' αἱ μὲν ἐπαγωγὴ θεωροῦνται, αἱ δ' αἰσθησεῖς, αἱ δ' ἐθισμῶ τινι, καὶ ἄλλαι δ' ἄλλως», όπου η λέξη «αἰσθησεῖς» αποδίδεται από τον D i r l m e i e r στην γερμανική μετάφραση των Ηθ. Νικ. (1956) ως "Intuition"-ενόραση («Από τις αρχές γινώσκονται οι μὲν μέσω επαγωγής, οι δε μέσω ενοράσεως, άλλες μέσω ενός είδους εθισμού και άλλες κατ' ἄλλον τρόπο»)· σύμφωνος με την ερμηνεία αυτή και W a l d s t e i n, ό.π., σ. 250 (η οποία πάντως αμφισβητείται· W a l d s t e i n, ό.π., σημ. 60· όπως αμφισβητείται γενικά στον Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ο όρος «αἰσθησεῖς» και άλλοι συναφείς όροι· βλ. Δ. Ζ. Α ν δ ρ ι ό π ο υ λ ο υ, Αρχαία ελληνική Γνωσιοθεωρία², 1991, σ. 115 σημ. 1).

234. Η θεωρία του Αριστοτέλους περί των πρακτικών αρχών, 1961, σ. 54 εε.

235. «Ἔστι δὲ καὶ τῶν καθ' ἑκάστα καὶ τῶν ἐσχάτων ἅπαντα τὰ πρακτὰ καὶ γὰρ τὸν φρόνιμον δεῖ γινώσκειν αὐτά, καὶ ἡ σύνεσις καὶ ἡ γνώμη περὶ τὰ πρακτὰ, ταῦτα δ' ἐσχάτα, καὶ ὁ νοῦς τῶν ἐσχάτων ἐπ' ἀμφοτέρωθεν· καὶ γὰρ τῶν πρώτων ὄρων καὶ τῶν ἐσχάτων νοῦς ἐστὶ καὶ οὐ λόγος, καὶ ὁ μὲν κατὰ τὰς ἀποδείξεις τῶν ἀκινήτων ὄρων καὶ πρώτων, ὁ δ' ἐν ταῖς πρακτικαῖς (sc. προτάσεσι) τοῦ ἐσχάτου καὶ ἐνδεχομένου καὶ τῆς ἐτέρας προτάσεως· ἀρχαὶ γὰρ τοῦ οὐ ἔνεκα αὐταί· ἐκ τῶν καθ' ἑκάστα γὰρ τὰ καθόλου· τούτων οὖν ἔχειν δεῖ αἰσθησιν, αὕτη δ' ἐστὶ νοῦς».

236. Ο Μ ι χ ε λ ά κ η ς, ό.π., σ. 55 σημ. 13, διευκρινίζει ότι η διά του νου λήψη των ἐσχάτων εἶναι άμεση και πρέπει να διακριθεί από την ἐμμεση γνώση. Για την ἐμμεση γνώση ο Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ς χρησιμοποιεῖ τον όρο «διάνοια» ή «λογισμός»· Περὶ Ψυχῆς 408 b,24· 415 a, 7· Ηθ. Νικ. 1139 a 21-29· 1117 a 21.

237. Μ ι χ ε λ ά κ η ς, ό.π., σ. 55. Εκτενώς για την άμεση (ενορατική) γνώση στον Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η βλ. E. Z e l l e r, Die Philosophie der Griechen II 2³ (1879) 190-191, 193 εε., 235 εε.· P r a n d l, Geschichte der Logik im Abendland, 1855/1997 I, σ. 106 εε.

Β. Από την εύρεση του δικαίου πρέπει να διακριθεί η θεμελίωση της δικαιοκρίσεως. Ισχύει και στο δίκαιο ό,τι σε κάθε επιστήμη. Άλλο ενορατική σύλληψη του ορθού και άλλο θεμελίωση αυτού στις αρχές της ειδικής επιστήμης. Στον G a u s s αποδίδεται η φράση: «Στα μαθηματικά το συναντώ όχι σπάνια: έχω μπροστά μου το αποτέλεσμα, και απλώς δεν γνωρίζω ακόμη με ποιο τρόπο να το θεμελιώσω»²³⁸. Η διάκριση αυτή έχει και το φιλοσοφικό της θεμέλιο, πέρα από την αριστοτελική, και στην νεώτερη φιλοσοφία και συγκεκριμένα στον K a n t, ο οποίος με την δική του φιλοσοφική γλώσσα δέχεται ότι η γνώση της επιστήμης είναι προϊόν συνεργασίας νοήσεως και εποπτείας: «έννοιες χωρίς εποπτικό περιεχόμενο είναι κενές» αλλά και οι «εποπτείες χωρίς έννοιες είναι τυφλές»²³⁹. Τούτο έδειξε με περισσή πειστικότητα για το ΡΔ ο H o r a k.

1. Ο H o r a k, με το σημαντικό βιβλίο του “Rationes decidendi (Entscheidungs begründungen bei den älteren römischen Juristen bis Labeo)” I. Band, 1969²⁴⁰, μελέτησε το ζήτημα της θεμελιώσεως της δικαιοκρίσεως –των αιτιολογιών, όπως λέμε σήμερα, της δικαστικής αποφάσεως– και κατέληξε σε συμπεράσματα, τα οποία αποκλίνουν από τις δύο έως τότε υποστηριζόμενες ακραίες απόψεις. Αφ’ ενός από την άποψη ότι η δικαιοκρίση στερείται θεμελιώσεως, γιατί έχει καθαρά αυθεντικό χαρακτήρα και στηρίζεται σε άλογες πηγές (το θείο, την παράδοση ή την προσωπική αυθεντία), auctoritas, και αφ’ ετέρου από την άποψη ότι η δικαιοκρίση έχει καθαρά γνωστικό χαρακτήρα και στηρίζεται αποκλειστικά στην ratio²⁴¹. Η πρώτη άποψη εκπροσωπείται από εξέχοντες φιλολόγους, όπως ο S t r o u x²⁴²,

238. Ακόμη ο N e w t o n, στα 1665/66, σε ηλικία μόλις 24 ετών είχε βρει τα αποτελέσματα των σημαντικότερων ανακαλύψεών του, τα οποία όμως επεξεργάσθηκε και δημοσίευσε δεκαετίες αργότερα. Βλ. H o r a k, ό.π., σ. 19 σημ. 26 (όπου και άλλα παραδείγματα).

239. Βλ. Τ α τ ά κ η, ό.π., σ. 47.

240. Επ’ αυτού βλ. B u n d, IURA 21 (1970) 260 εε.· B u r d e s e, RH 1971, 114 εε.· S t e i n, SDHI 36 (1970) 460 εε.· S c h i n d l e r, Gnomon 45 (1973) 468 εε.· W i e a c k e r, SZ 88 (1971) 339 εε.· ο ί δ ι ο ς, Zur Rolle des Arguments in der röm. Jurisprudenz, FS für M. Kaser, 1976, σ. 3 εε. (=Ausgewählte Schriften I, 1983, σ. 153 εε.)· F i k e n t s c h e r, Methoden des Rechts I, 1975, σ. 362-364.

241. Ανεξάρτητα αν η ratio διατυπώνεται στην απόφαση ρητά, ή εμπεριέχεται ως άδηλο στοιχείο του, οπότε μπορεί να γίνει γνωστή από ειδήμονα, καθ’ ον τρόπον στο πρωτάθλημα σκακιού ο καλός γνώστης του παιχνιδιού μπορεί να γνωρίζει και να εκτιμά τις κινήσεις του παίκτη ως ευφυείς κινήσεις και χωρίς σχόλια (W i e a c k e r, IURA XX, 1969, σ. 448, 458).

242. Röm. Rechtswissenschaft und Rhetorik, 1949, σ. 51: Αντίθετα προς την εξαιρετικά μεγάλη επιρροή της στωικής φιλοσοφίας στην ρωμαϊκή ζωή και το δίκαιο, η «διαλεκτική» (:λογική) έπαιξε τον μικρότερο ρόλο· διαρκώς τονίζεται ότι αυτή είναι ακατάλληλη να ικανοποιήσει τις ρωμαϊκές ανάγκες.

και ρωμαϊστές όπως ο S c h u l z²⁴³ ή ο S e i d l²⁴⁴. Η δεύτερη άποψη έχει βαθιές ιστορικές ρίζες και ανάγεται στον L e i p z i g²⁴⁵, ακολουθείται δε από τους κλασικούς S a v i g n y²⁴⁶ και J h e r i n g²⁴⁷, αλλά και από

243. Geschichte der röm. Rechtswissenschaft, 1961, ο οποίος ομιλεί για τον «ανορθολογικό αυθεντικό χαρακτήρα» (“arationaler, autoritärer Charakter”) απονομής του δικαίου τόσο κατά την δημοκρατική (ό.π., σ. 72) όσο κατά την κλασική περίοδο (ό.π., σ. 146)· παραδόξως χαρακτηρίζει ο ί δ ι ο ς (ό.π., σ. 27) «ορθολογική» (“rational”) την απονομή του δικαίου κατά την αρχαϊκή περίοδο (όχι όμως και κατά την πρώιμη περίοδο του «ιερού δικαίου», ius sacrum, σ. 18, 20).

244. ARSP 43 (1957) 352 («στην μεγάλη πλειοψηφία των χωρίων δεν υπάρχει γενικά καμία θεμελίωση») και 357 (σχετικά με τους veteres: «από τα λίγα χωρία που μας έχουν παραδοθεί με κάποια θεμελίωση»). Πρβλ. και C o i n g, Juristische Methodenlehre, 1972, σ. 12: «Οι θεμελιώσεις είναι σπάνιες. Οι νομικοί είναι διάσημοι, διότι παραιτούνται από θεμελιώσεις».

245. Είναι γνωστή η προσπάθεια του L e i b n i z (με περισσότερα έργα του· π.χ. Disputatio juridica de conditionibus I-II, 1665) να θέσει την ύλη του Ρωμαϊκού δικαίου (λόγω του αυστηρά λογικού-«μαθηματικού» χαρακτήρα της) ως βάση για την κατασκευή ενός ευκλείδειου συστήματος (πρβλ. J. C o t t i n g h a m-Σ.Τσούρτη, Φιλοσοφία της επιστήμης. Α'. Οι ορθολογιστές, 2000, σ. 89 ε.) για όλες τις επιστήμες, και τις μη μαθηματικές (βλ. H o r a k, Die röm. Juristen und der “Glanz der Logik”, FS für Kaser, 1976, σ. 29, 34 εε.). Προκαλεί εντύπωση το γεγονός, πως ένας τόσο ρηξικέλευθος μαθηματικός, ένας από τους μεγαλύτερους όλων των εποχών, αλλά και ένας τόσο διεισδυτικός νομικός (βλ. S t u r m, Das römische Recht in der Sicht von G.W. Leibniz, 1968· H a n s-P e t e r S c h n e i d e r, Iustitia universalis. Quellenstudien zur Geschichte des “christlichen Naturrechts” bei G.W. Leibniz, 1967· G. H a r t m a n n, Leibniz als Rechtsphilosoph, Festgabe für Jhering, 1892, σ. 16 εε.) δεν μπόρεσε να διαβλέψει και να αξιολογήσει τα μη μαθηματικά χαρακτηριστικά της ρωμαϊκής σκέψεως. Ίσως η εξήγηση –υπαινισσέται ο H o r a k, Rationes decidendi, σ. 67 σημ. 11– μπορεί να αποδοθεί στην ψυχρότητα της προσωπικότητάς του, που αντίθετα προς τον B o λ τ α ί ρ ο και τον Σ ο π ε ν χ ά ο υ ε ρ έβλεπε τον κόσμο αισιόδοξα ως τον καλύτερο από όλους τους δυνατούς και ήθελε –πέραν της θεοδικίας– με δική του ισχυρή παρέμβαση να αποδείξει και mono geometrico την τελειότητα και ενότητά του.

246. Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft, 1814, ³(1840) 28 ε.: Οι έννοιες και οι προτάσεις της επιστήμης των Ρωμαίων νομικών δεν είναι αυθαίρετες, αλλά πραγματικές ουσίες (“wirkliche Wesen”) συνυφασμένες με την ύπαρξή τους. Γι’ αυτό και το δίκαιό τους έχει μια ασφάλεια τέτοια που δεν συναντά κανείς παρά μόνον στα Μαθηματικά, και συγκρίνοντας μπορεί να πει κανείς χωρίς υπερβολή, ότι όπως στα Μαθηματικά υπολογίζει κανείς με τους αριθμούς, έτσι και στο δίκαιό τους οι Ρωμαίοι κάνουν υπολογισμούς με τις έννοιες (“mit ihren Begriffen rechnen”).

247. Μάλιστα ο J h e r i n g είχε την ίδια άποψη όχι μόνο κατά την «φυσικο-ιστορική» φάση αλλά και μετά την κοπερνικανή στροφή του προς τον νομικό πραγματισμό. Στον τελευταίο τόμο του “Geist des römischen Rechts” III/1⁵ (1906) 318-319, 321 ε., εξαπολύει μεν μύδρους εναντίον της «λατρείας του λογικού» (“Kultus des Logischen”) αλλά για να πει απλώς ότι πίσω από κάθε νομική λογική και στο ΡΔ βρίσκεται ως κινούν αίτιο ο «σκοπός» και το «συμφέρον» («οι Ρωμαίοι θα άξιζε να κατοικήσουν στα Άβδηρα, αν είχαν θυσιάσει τα συμφέροντα της ζωής χάριν της λογικής».

σύγχρονους ρωμαϊστές και ιστορικούς του δικαίου, όπως ο P. S t e i n²⁴⁸, ο S c h u l z²⁴⁹ και προ πάντων ο M i q u e l²⁵⁰.

Ο H o r a k χάραξε ένα νέο ενδιαμέσο δρόμο. Αντέκρουσε και την μία²⁵¹ και την άλλη άποψη²⁵² και, αξιολογώντας 400 αποφάσεις από την παλαιότερη περίοδο του Ρωμαϊκού δικαίου έως τον L a b e o, υποστήριξε για την ίδια περίοδο ότι η δικαιοκή κρίση δεν θεμελιώνεται ούτε αποκλειστικά στην auctoritas ούτε αποκλειστικά στην ratio αλλά άλλοτε στην μεν άλλοτε στην δε και άλλοτε σε συνδυασμό και των δύο στοιχείων με προεξέχον άλλοτε το ένα και άλλοτε το άλλο. Το μεγαλείο του ρωμαϊκού πνεύματος δεν βρίσκεται ούτε στην «λάμψη του θυμικού» ούτε στην «λάμψη του λογικού», αλλά στην γνώση και χρήση όλων των δυνατών τρόπων θεμελιώσεως, από την απλή λογική παραγωγή μέχρι την καθαρή αξιολόγηση²⁵³. συνίσταται στην ανεξάντλητη ικανότητα για επινόηση νέων συνδυασμών, παραλλαγών και εκδοχών για την επίλυση των διαρκώς νέων προβλημάτων παρά την εφαρμογή εκ των προτέρων δεδομένων λύσεων είτε αυτές στηρίζονται στην βούληση είτε στηρίζονται στην логи-

ό.π., σ. 321/322), και σε καμία περίπτωση να παραδεχθεί ότι το ΡΔ δεν διέπεται από λογικά, μάλιστα μαθηματικά χαρακτηριστικά. Αντιθέτως ομιλεί για «λάμψη του λογικού» ("Glanz des Logischen"), που θαμπώνει εκείνον που το προσεγγίζει, εννοώντας όμως –αντίθετα προς τον L e i b z i g και τον S a v i g n y, που έχουν στο νου τους κατά κύριο λόγο τους κλασικούς– προ πάντων την πρώτη περίοδο του ΡΔ, δηλ. την δημοκρατική. Βλ. H o r a k, ό.π., σ. 67 εε.

248. *Regulae iuris. From Juristic Rules to Legal Maxims*, 1966, σ. 26 εε. ("Scientific Revolution").

249. *Geschichte der röm. Rechtswissenschaft*, 1961, σ. 82: «Για την ρωμαϊκή νομική επιστήμη η διαλεκτική (=λογική) ήταν πραγματικά η φωτιά του Προμηθέα» (πρβλ. όμως και τις αντίθετες διατυπώσεις σε άλλα σημεία του ίδιου βιβλίου· παραπ. σημ. 103). Επίσης ο ί δ ι ο ς, *Prinzipien des römischen Rechts*, 1934: Το ρωμαϊκό δίκαιο εμφανίζει στις διατυπώσεις των κλασικών έναν ασυνήθη, σχεδόν κλειστό λογικό χαρακτήρα.

250. *Stoische Logik und röm. Jurisprudenz*, SZ 87 (1970) 85 ε.

251. Ο H o r a k, ό.π., σ. 70 σημ. 19, αναφέρεται και στην άποψη ήδη του A. P e r n i c e, *Labeo I* (A), 1873, σ. 61 ε., ο οποίος τονίζει ότι από το γεγονός ότι τα responsa (για τα οποία κυρίως λέγεται ότι στερούνται θεμελιώσεως) είχαν πλήρη νομική αυθεντικότητα και χωρίς αιτιολογίες, δεν μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι οι αιτιολογίες σ υ ν ή θ ω ς έλειπαν. Πρβλ. και C o i n g, ό.π. («παρ' όλο που οι Ρωμαίοι νομικοί δεν ανακοινώνουν τον τρόπο σκέψεως που τους οδήγησε στο συμπέρασμα, υπήρχαν φυσικά απόψεις και κανόνες, που κατηύθυναν την σκέψη τους. Αλλά εδώ πολλά είναι ακόμη αβέβαια και αμφισβητούμενα»).

252. Ο H o r a k, ό.π., σ. 70 εε. επισημαίνει το άτοπο του παραλληλισμού νομικής και μαθηματικής επιστήμης· όργανο της μαθηματικής είναι η «τυπική Λογική», ενώ της νομικής η «ουσιαστική Λογική».

253. H o r a k, ό.π., σ. 79.

κή²⁵⁴. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, που προσδιορίζεται από τα ακραία σημεία της καθαρής λογικής και της καθαρής αξιολογήσεως, ο H o r a k προβαίνει σε μια «συστηματική» διάκριση των πολυποίκιλων τρόπων θεμελιώσεως με βάση την (σύγχρονη) θεωρία των τύπων. Διακρίνει τις θεμελιώσεις σε δύο κύριες κατηγορίες: σε εκείνες στις οποίες υπερέχει το λογικό στοιχείο και σε εκείνες που υπερτερεί το αξιολογικό στοιχείο. Στον πρώτο τόμο του βιβλίου του ασχολείται με την πρώτη κατηγορία θεμελιώσεων, και σε αυτήν εντάσσει αφ' ενός εκείνες που στηρίζονται κατά βάση στον παραγωγικό (υπαγωγικό) συλλογισμό²⁵⁵ και αφ' ετέρου εκείνες που στηρίζονται κατά βάση στον επαγωγικό (πιθανολογικό) συλλογισμό²⁵⁶. Τις πρώτες από αυτές διακρίνει ειδικότερα στους εξής τύπους: 1) στις θεμελιώσεις εκείνες που στηρίζονται σε εφαρμογή ενός (γενικού ή ατομικού) κανόνα δικαίου²⁵⁷. 2) σε εκείνες που προκύπτουν από την λογική και την γραμματική²⁵⁸. 3) σε εκείνες που ανάγονται στο «δίκαιο των νομικών»²⁵⁹. 4) σε εκείνες που βασίζονται σε κάποια “regula iuris”²⁶⁰. 5) σε εκείνες

254. H o r a k, ό.π., σ. 69.

255. H o r a k, ό.π., σ. 84-170.

256. H o r a k, ό.π., σ. 171-287.

257. Η υπαγωγή σε έναν κανόνα δικαίου, εν όψει της κυριαρχίας του «δικαίου των νομικών» και του μικρού αριθμού των νόμων ιδιωτικού δικαίου, αποτελούσε την εξαίρεση: H o r a k, ό.π., σ. 84 εε., 292.

258. H o r a k, ό.π., σ. 92 εε., 292: Οι Ρωμαίοι νομικοί ασκούσαν την λεγόμενη σήμερα γραμματική και λογική ερμηνεία με μεγαλύτερη ή μικρότερη επιτυχία, όπως οι σημερινοί νομικοί. Συναφώς, για την ετυμολογική ερμηνεία βλ. πρόσφατα H. Hammen, Griechische klassiker u. Röm. Recht, FS f. A. Söllner, 2000, σ. 407, 419-420. Πρβλ. και τις εμβριθείς παρατηρήσεις W i e a c k e r, Die Rolle des Arguments, ό.π., σ. 20-21.

259. H o r a k, ό.π., σ. 102 εε., 292-293: Αυτές οι θεμελιώσεις, οι οποίες –εν όψει της δεσποτείας του «δικαίου των νομικών»– αποτελούν τον κανόνα, δεν στηρίζονται στην αυθεντία του άλφα ή του βήτα νομικού: παραπομπές σε γνώμες συγκεκριμένων νομικών δεν υπάρχουν. Το «δίκαιο των νομικών» εκφράζει την κοινώς αναγνωρισμένη άποψη, και έρις μεταξύ των νομικών μπορούσε να ξεσπάσει μόνον αν αυτή η άποψη ταίριαζε ή όχι στην συγκεκριμένη περίπτωση. Οι κοινώς αναγνωρισμένες απόψεις ίσχυσαν κατά τις περιστάσεις ως νομικοί κανόνες. Γι' αυτό και όλες οι περιπτώσεις που θεμελιώνονται (ευθέως και όχι με αναλογία ή τα παρόμοια) στο «δίκαιο των νομικών», θεωρούνται και περιπτώσεις υπαγωγής σε κανόνες, σε κανόνες βέβαια του «δικαίου των νομικών».

260. Για την πολυσήμαντη αυτή έννοια βλ. τις μονογραφίες P. S t e i n, Regulae iuris. From Juristic Rules to Legal Maxims, 1966 (επ' αυτής W i e a c k e r, SZ 84, 1967, 434 εε.) και B r. S c h m i d l i n, Die röm. Rechtsregeln-Versuch einer Typologie, 1970· επίσης J ö r s, Röm. Rechtswissenschaft zur Zeit der Republik, 1888, ιδίως σ. 291 εε.· S c h u l z, Geschichte, ό.π., ιδίως σ. 209 εε.· W i e a c k e r, Vom röm. Recht²(1961) 139 εε.· τον ίδιον, Röm. Rechtsgeschichte I, 1988, σ. 590 εε.· K a s e r, Zur Methode, ό.π., σ. 60 εε.· τον ίδιον, Röm. Rechtsgeschichte²(1967) 164, 172· τον ίδιον, Das röm. Privatrecht I² (1971) 182, 211, 213· Δ H a u s m a n n i n g e r, Nemo

που απορρέουν από «νομική κατασκευή»²⁶¹ και 6) σε εκείνες που συνδέονται με μια νομική έννοια²⁶². Γνώρισμα όλων αυτών των θεμελιώσεων είναι ότι οδηγούν ή μπορούν να οδηγήσουν σε ασφαλές συμπέρασμα. Από το άλλο μέρος, οι θεμελιώσεις που στηρίζονται σε επαγωγικό συλλογισμό, δίδουν μόνο πιθανολογικό συμπέρασμα, και διακρίνονται²⁶³ 1) σε θεμελιώσεις που βασίζονται σε ανασφαλείς προκείμενες (είτε αμφισβητούμενες ή προσωπικές απόψεις²⁶⁴ είτε σε ερμηνεία με βάση την κοινή γλωσσική χρήση²⁶⁵ ή την υποκειμενική βούληση και τις συνθήκες της

sibi ipse causam possessionis mutare potest-eine Regel der veteres in der Diskussion der Klassiker, εις Gedächtnisschrift für Rud. Schmidt, 1966, σ. 399, 407 εε. (εν μέρει contra K a s e r, Zur Methode, ό.π.). S c h m i d l i n, Regula iuris: Standard, Norm oder Spruchregel? Zum hermeneutischen Problem des Regelverhältnisses, FS für Kaser, 1976, σ. 91 εε. – O H o r a k, ό.π., σ. 116 εε., χρησιμοποιεί τον περισσότερο (όπως πιστεύει) συγκεκριμένο όρο “Rechtsregel”.

261. O H o r a k, ό.π., σ. 129 εε., εννοεί την «νομική κατασκευή» (“juristische Konstruktion”) όχι στην έννοια του J h e r i n g, Geist des röm. Rechts II/2 ³(1898) 370 εε., ούτε στην έννοια του W i e a c k e r, Die juristische Sekunde. Zur Legitimation der Konstruktionsjurisprudenz, FS für Erik Wolf, 1962, σ. 421 εε., ιδίως 443 εε., αλλά ευρύτερα (πλησιέστερα προς την ρωμαϊκή αντίληψη). Πρβλ. και W i e a c k e r, Die Rolle des Arguments, ό.π., σ. 18-19.

262. Οι θεμελιώσεις αυτές, εν όψει της περιορισμένης εκτάσεως των «εννοιών», έχουν μικρή σημασία (H o r a k, ό.π., σ. 146 εε.). Στο ΡΔ λείπουν γενικές έννοιες, όπως η έννοια του δικαιώματος, της δικαιοπραξίας, της συμβάσεως, της ενοχικής συμβάσεως, της εμπράγματης συμβάσεως, της διαθέσεως, της αθετήσεως της συμβάσεως και ακόμη της δηλώσεως της βουλήσεως, του ελαττώματος της βουλήσεως, των περιορισμένων εμπραγμάτων δικαιωμάτων, της αμφοτεροβαρούς συμβάσεως κ.ά. (βλ. και παραπ. σημ. 23, 24). Αλλά παραλλήλως υπάρχουν «έννοιες», που χάρη στην ακρίβεια και την συμπύκνωσή τους συνιστούν την ιδιαίτερη φήμη της ρωμαϊκής νομικής «επιστήμης», όπως dominum, possessio, obligatio, hereditas, date, stipulatio. Αλλά αυτά τα μορφώματα έχουν μια άλλη λογική και θεωρητική υφή. Αφ’ ενός είναι αρχαϊκής καταγωγής φορμαλιστικού χαρακτήρα πράξεις δικαίου (testamentum, legatum, stipulatio) και αφ’ ετέρου εποπτικές εικόνες που εκφράζουν αποκρυσταλλωμένες μέσα από την μακρά παράδοση νομικές παραστάσεις και έχουν –όπως είχε δει ήδη ο J h e r i n g– τον χαρακτήρα και την δύναμη συμβόλων (W i e a c k e r, Vom Röm. Recht², 1961, σ. 150-151). Οι θεμελιώσεις με αυτές τις «έννοιες» δεν μπορούν σε καμιά περίπτωση να συγκριθούν με τις θεμελιώσεις της σύγχρονης «εννοιοκρατικής νομικής επιστήμης» (Begriffsjurisprudenz). Εδώ λείπουν οι ιστορικο-πνευματικές προϋποθέσεις, που στην περίοδο μεταξύ D e s c a r t e s και P u c h t a συνέβαλαν στην διάπλαση κλειστών συστημάτων του φυσικού και κατόπιν του θετικού δικαίου και συνεπώς διευκόλυναν την αυστηρή παραγωγή από νομικές έννοιες (W i e a c k e r, Zum Rolle des Arguments, ό.π., σ. 17 με σημ. 48· Röm. Rechtsgeschichte I, 1988, σ. 584 σημ. 61). – Για την διάκριση definitio και regula βλ. S c h m i d l i n, Die römischen Rechtsregeln, 1970, σ. 163 εε.· K a s e r, Zur Methode, ό.π., σ. 62· W i e a c k e r, ό.π., σ. 591.

263. Βλ. H o r a k, ό.π., σ. 82.

264. H o r a k, ό.π., σ. 171 εε., 293.

265. Ό.π., σ. 194 εε., 294.

περιπτώσεως²⁶⁶ είτε φιλοσοφικές εκτιμήσεις²⁶⁷ είτε τα ήθη ή τα χρηστά ήθη²⁶⁸. 2) σε θεμελιώσεις που επιχειρούνται με μη δεσμευτικούς συλλογιστικούς τύπους (όπως μέσω αναλογίας²⁶⁹, *arg. e contrario*²⁷⁰, συσταλτικής ή διασταλτικής ερμηνείας²⁷¹, σαφών παραδειγμάτων²⁷², *deductio ad absurdum*²⁷³) και 3) σε θεμελιώσεις που γίνονται με ατελείς ή ελαττωματικούς συλλογιστικούς τύπους (όπως δι' αναγωγής βιοτικών περιστατικών σε γεγονότα της φύσεως²⁷⁴). Αλλά ο H o r a k σταμάτησε στην πρώτη αυτή κατηγορία θεμελιώσεως, στην οποία υπερέχει το λογικό στοιχείο, και δεν προχώρησε (όπως είχε αναγγείλει, στον δεύτερο τόμο του βιβλίου του, που επρόκειτο να εκδοθεί και δεν εξεδόθη) και στην έρευνα της δεύτερης κατηγορίας, όπου κυριαρχεί το αξιολογικό στοιχείο. Στην κατηγορία αυτή εντάσσει πάντως μια σειρά από σημαντικούς τύπους, όπως το πλάσμα²⁷⁵, το διαφέρον²⁷⁶, το πταίσμα και το καταλογι-

266. Ό.π., σ. 212 εε., 294.

267. Ό.π., σ. 225 εε., 294.

268. Ό.π., σ. 236 εε.

269. Ό.π., σ. 242 εε., 294· ο ί δ ι ο ς, FS für Kaser, 1976, σ. 41· W a l d s t e i n, Konsequenz als Argument klassischer Juristen, SZ 92 (1975) 26, 47 εε· W i e a c k e r, Die Rolle des Arguments, ό.π., σ. 21-22· S t e i n w e n t e r, Prolegomena zu einer Geschichte der Analogie, FS für Schulz II, 1951, σ. 345 εε· ο ί δ ι ο ς, Prolegomena zu einer Geschichte der Analogie II, Studi in onore di Vincenzo Arangio-Ruiz II, 1953, σ. 169 εε· ο ί δ ι ο ς, Analoge Rechtsanwendung im römischen Recht, Studi in memoria di Albertario II, 1953, σ. 105 εε· E. B u n d, Untersuchungen zur Methode Julians, 1965, σ. 97 εε· L. L. y L a c a m b r a, Essentialismus u. Formalismus im Begriff der Analogie bei Quintilian, εις B a l l w e g/S e i b e r t (Hrsg.), Rhetorische Rechtstheorie, 1982, σ. 111 εε· ο ί δ ι ο ς, IURA 21(1970) 207 ε. (απάντηση στην κριτική του H o r a k)· K a s e r, Zur Methode, ό.π., σ. 61 σημ. 45.

270. H o r a k, ό.π., σ. 258 εε.

271. Για την ερμηνεία των νόμων και των δικαιοπραξιών γενικά βλ. την παρατιθέμενη από τον W i e a c k e r, Römische Rechtsgeschichte I, 1988, σ. 580 σημ. 43, πλούσια βιβλιογραφία.

272. Ό.π., σ. 262 εε.

273. Ό.π., σ. 267 εε· W i e a c k e r, ό.π., σ. 589 με σημ. 93.

274. Ό.π., σ. 276 εε., 294. Βλ. και W i e a c k e r, Zur Methoden, ό.π., σ. 19-20.

275. Βλ. πρόσφατα Γ. Μ η τ σ ο π ο ύ λ ο υ, Το πρόβλημα της εννοίας του δικαίου πλάσματος, 1998, σ. 3 εε. (και του ι δ ί ο υ, Le problème de la notion de fiction juridique, 2001, σ. 4 εε.)· E. B i a n c h i, Fictio iuris-Ricerche sulla finzione in diritto romano dal periodo arcaico all' epoca augustea, 1997· ακόμη B u n d, Untersuchungen, ό.π., σ. 122-177.

276. Βλ. S e i d l, Prolegomene zu einer Methodenlehre der Römer, Gedächtnisschrift für Rud. Schmidt, 1966, σ. 356, 361 (υπό Α 3), 365· ο ί δ ι ο ς, ARSP 43 (1957) 343 εε., είχε χαρακτηρίσει την *ars decidendi* ως περίπτωση "Interessenjurisprudenz" (ενώ στην προαναφερθείσα μελέτη του δέχεται ότι, εκτός του «συμφέροντος», και άλλοι παράγοντες αποτελούν λόγους θεμελιώσεως μιας δικαικής κρίσεως). Πρβλ. και M e d i c u s, Id quod interest, 1962.

στό²⁷⁷, την *aequitas*, την *bona fides* κ.ά.²⁷⁸ Πάντως τονίζει το γεγονός ότι μεταξύ των δύο πόλων –της απλής λογικής παραγωγής και της καθαρής αξιολογήσεως, της καθαρά λογικής και της καθαρά αξιολογικής διαδικασίας– υπάρχουν ενδιάμεσες διαβαθμίσεις και συνδυασμοί που καθιστούν ρευστή την διάκριση των θεμελιώσεων.

2. Η θεωρία του *H o r a k* μπορεί να αποτελέσει την βάση για την αναζήτηση των ενδεχόμενων επιδράσεων της ελληνικής φιλοσοφίας στις αιτιολογίες των αποφάσεων των Ρωμαίων νομικών.

α. Ο *H o r a k* διακρίνει τις *rationes decidendi* σε εκείνες στις οποίες υπερέχει το λογικό στοιχείο και σε εκείνες που κυριαρχεί ο αξιολογικός παράγων. Είναι σαφές ότι η πρώτη κατηγορία αντιστοιχεί στην «τυπική Λογική» και η δεύτερη, επειδή αναφέρεται σε κριτήρια ουσιαστικής δικαιοσύνης (συμφέρον, *aequitas*, *bona fides* κλπ.), στην «ουσιαστική Λογική». Για τις δεύτερες θεμελιώσεις που και κατά τον *H o r a k*²⁷⁹ συνέβαλαν περισσότερο στην δόξα των Ρωμαίων νομικών από τις λογικές, ισχύει ό,τι ελέχθη ανωτέρω στην § 2 II, ότι δηλαδή αυτές τελούν υπό τη επίδραση της στωικής ηθικής φιλοσοφίας.

β.αα. Το πρόβλημα περιορίζεται συνεπώς στην πρώτη κατηγορία θεμελιώσεων, σε εκείνες που στηρίζονται στην «τυπική Λογική». Τελούν και αυτές υπό την επίδραση της στωικής φιλοσοφίας, ή μήπως δέχθηκαν άλλες επιρροές και ιδίως αριστοτελικές ή πλατωνικές; Ο *H o r a k* διακρίνει τις θεμελιώσεις εκείνες που βασίζονται σε παραγωγικό συλλογισμό και εκείνες που βασίζονται σε επαγωγικό. Η διάκριση αυτή αυτόματα παραπέμπει στον *Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η*, που πρώτος επιχείρησε την διά-

277. Βλ. *S e i d l*, ό.π., σ. 361 (υπό Α 4), 363 εε., ο οποίος χαρακτηρίζει το πταίσμα και το καταλογιστό ως “*Beherrschungsvermögen*”.

278. *H o r a k*, ό.π., σ. 294/295. Πάντως ο *H o r a k*, ό.π., σ. 79 και αλλού, τονίζει το γεγονός ότι μεταξύ των δύο πόλων –της απλής λογικής παραγωγής και της γνήσιας αξιολογήσεως, της καθαρά λογικής και της καθαρά αξιολογικής διαδικασίας– υπάρχουν ενδιάμεσες διαβαθμίσεις και συνδυασμοί, που καθιστούν ρευστή την διάκριση των θεμελιώσεων τόσο σε κατηγορίες όσο και σε κατ’ ιδίαν περιπτώσεις· οι διακρίσεις επιχειρούνται με βάση μόνον την υπεροχή κάποιου στοιχείου ή των βασικών χαρακτηριστικών των κατ’ ιδίαν περιπτώσεων, σύμφωνα ακριβώς με την θεωρία των (ανοιχτών) τύπων. Στην δεύτερη κατηγορία, όπου επικρατεί το αξιολογικό στοιχείο, μπορεί να ενταχθεί και το *argumentum ab auctoritate* (: όμοιο με την σημερινή επίκληση της «κρατούσας γνώμης»), το οποίο με ενδιαφέροντα τρόπο (από την σκοπιά των ελληνικών επιδράσεων αναπτύσσει ο *H. H a m m e n*, ό.π., [σημ. 258] σ. 411 εε.

279. *Die röm. Juristen und der “Glanz der Logik”*, FS für Kaser, 1976, σ. 32-33.

κριση των συλλογισμών σε παραγωγικούς και επαγωγικούς. Παραγωγικός είναι ο συλλογισμός, στον οποίον από τα καθόλου συμπεραίνουμε για τα επί μέρους, και επαγωγικός εκείνος στον οποίο συμπεραίνουμε από τα επί μέρους για τα καθόλου²⁸⁰. Ο πρώτος (που αποκαλείται από τον Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η και απλώς «συλλογισμός»²⁸¹) έχει απόλυτο κύρος, γιατί με αυτόν φθάνουμε σε βέβαια συμπεράσματα, που έχουν αποδεικτικό χαρακτήρα²⁸². Ο δεύτερος έχει σχετικό κύρος, γιατί με αυτόν φθάνουμε σε όχι ασφαλή συμπεράσματα, που έχουν απλώς πιθανολογικό χαρακτήρα²⁸³. Μεταξύ των παραγωγικών και επαγωγικών θεμελιώσεων συνηθέστερες είναι –κατά τον Η ο ρ α κ– οι επαγωγικές· οι παραγωγικές είναι σπανιότερες αλλά υπαρκτές²⁸⁴. Ως προς αυτές ο Η ο ρ α κ²⁸⁵ αναφέρεται μάλιστα σε επίδραση του Ε υ κ λ ε ί δ η. Στα «Στοιχεία» του Ε υ κ λ ε ί δ η στην αρχή βρίσκονται οι ορισμοί, τα αιτήματα και τα αξιώματα· ακολουθούν οι προτάσεις, οι οποίες είναι εν μέρει ασκήσεις (προβλήματα) και εν μέρει θεωρήματα. Τα θεωρήματα και οι λύσεις των ασκήσεων αποδεικνύουν με την βοήθεια των ορισμών, των αξιωμάτων και των ήδη αποδειχθεισών προτάσεων. Οι προτάσεις, εφ' όσον είναι ασκήσεις, αποτελούνται συνήθως από μία και μοναδική, συχνά πολύ συνεπτυγμένη, φράση. Ειδικότερα: α) Προηγείται η θέση του ζητήματος («πρότασις») και ακολουθούν β) μία σύντομη περιγραφή του δεδομένου και γ) του ζητουμένου, δ) η «κατασκευή», ε) η απόδειξη και στ) η συνοπτική διατύπωση του συμπεράσματος. Η δομή αυτή –διαπιστώνει ο Η ο ρ α κ²⁸⁶– έχει μεγάλες

280. Α ρ ι σ τ., Αναλ. ὄστ. Α. 18. 81^α, 40: «...μανθάνωμεν ἢ ἐπαγωγή ἢ ἀποδείξει. Ἐστὶ δ' ἡ μὲν ἀπόδειξις ἐκ τῶν καθόλου, ἡ δ' ἐπαγωγή ἐκ τῶν κατὰ μέρος». Αναλ. πρότ. Β. 23. 68 b 13-14: «Ἄπαντα γὰρ πιστεύομεν ἢ διὰ συλλογισμοῦ ἢ ἐξ ἐπαγωγῆς». Για τον παραγωγικό συλλογισμό στον Αριστοτέλη βλ. πρόσφατα Σ τ. Κ ο υ σ ο Ὑ λ η, Η αριστοτέλεια συλλογιστική (Σπουδή στη θεωρία του συλλογισμού), 2001. Για τον επαγωγικό συλλογισμό βλ. Μ ι χ ε λ ᾶ κ η, Η θεωρία του Αριστοτέλους περί των πρακτικών αρχών, 1961, σ. 89 εε.· Σ ι μ η τ λ ι ὡ τ η, Η έννοια της επαγωγής στον Αριστοτέλη, εις Δ. Ζ. Α ν δ ρ ι ὅ π ο υ λ ο υ (επιστ. εποπτεία), Αριστοτέλης (Αφιέρωμα στον J.P. Anton)³, 1997, σ. 632 ε.

281. Για το ορολογικό πρόβλημα βλ. Κ ο υ σ ο Ὑ λ η, ὁ.π., σ. 45-46.

282. Για την αποδεικτική λειτουργία του παραγωγικού συλλογισμού βλ. Κ ο υ σ ο Ὑ λ η, ὁ.π., σ. 56 εε.

283. Ο πρώτος συλλογισμός παραπέμπει στην έννοια της «επιστήμης»· «επιστήμη» είναι κατά τον Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η εκείνο το οποίο «ἐπιστάμεθα, μὴ ἐνδέχεται ἄλλως ἔχειν» (Ἡθ. Νικομ. 1139 b 24-25), δηλ. ο (παραγωγικός) συλλογισμός. Ενώ ο δεύτερος συλλογισμός παραπέμπει στην έννοια της «τέχνης» «τέχνη» είναι το «ἐνδεχόμενον ἄλλως ἔχειν» (Ἡθ. Νικομ. 1140 a 2), δηλ. το συμπέρασμα της επαγωγής.

284. Η άποψη αυτή του Η ο ρ α κ είναι σωστή και συνάδει προς την όλη δομή της σκέψεως των Ρωμαίων νομικών (πρβλ. παραπ., υπό Ι Β, όπου οι σημ. 27 εε.).

285. FS für Kaser, 1976, σ. 35-36.

286. Ὁ.π., σ. 36 σημ. 13.

ομοιότητες με την δομή των *responsa* των Ρωμαίων νομικών. Αν εξαιρέσει κανείς την θέση του ζητήματος (α), ένα είδος υπερτίτλου, που στην ουσία είναι περιττός, γιατί επανέρχεται στο ζητούμενο (γ), τα λοιπά στοιχεία αντιστοιχούν: η περιγραφή του δεδομένου αντιστοιχεί στην περιγραφή του βιοτικού συμβάντος των *responsa*: το ζητούμενο αντιστοιχεί στην *quaestio*: η «κατασκευή» στο *responsum* (υπό στενή έννοια) και η απόδειξη αντιστοιχεί στην φανερή θεμελίωση.

Στα πλαίσια του παραγωγικού συλλογισμού εμφανίζεται και το πρόβλημα της διαιρέσεως των εννοιών. Βέβαια το πρόβλημα αυτό ανακύπτει αμεσότερα κατά την οικοδόμηση ενός «εξωτερικού» συστήματος ταξινομήσεως των εννοιών, όπως εκείνο των *Institutiones* του Γ α ' ί ο υ, δηλ. σε θεωρητικό-παιδαγωγικό επίπεδο²⁸⁷. Προβάλλει όμως και εδώ στο επίπεδο της εφαρμογής του δικαίου, κατά την διατύπωση των ορισμών (*definitiones*), τους οποίους ο παραγωγικός συλλογισμός προϋποθέτει και από τους οποίους αναχωρεί²⁸⁸. Ο Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ς κατά την ανάπτυξη τα λειτουργίας του παραγωγικού συλλογισμού στα «Αναλυτικά» αντιμετώπισε ακριβώς το πρόβλημα αυτό και διατύπωσε την σχετική θεωρία του. Κατ' α υ τ ό ν²⁸⁹ διαίρεση είναι η ανάπτυξη της έννοιας γένους στα είδη αυτής και των ειδών στα ειδικότερα είδη τους έως το ειδικότατο είδος²⁹⁰. Είναι κοντά στα πράγματα να υποθέσει κανείς, ότι οι Ρωμαίοι νομικοί, οσάκις (έστω σπάνια) θεμελίωναν τις αποφάσεις τους με παραγωγικό συλλογισμό, έθεταν ως βάση του συλλογισμού αυτού την εν λόγω μέθοδο διαιρέσεως των εννοιών. Η μέθοδος δε αυτή, αν νοηθεί καθαρά λογικά, χωρίς το οντολογικό της υπόστρωμα (που είναι η αριστοτελική εντελέχεια), δεν μπορεί να θεωρηθεί ασυμβίβαστη με την πλατωνική *partitio*.

287. Για την (εξαιρετικώς ενδιαφέρουσα) ιστορική εξέλιξη της συστηματικής σκέψεως, στο θεωρητικό-παιδαγωγικό ακριβώς επίπεδο, από τον Q. M. S c a e v o l a (τον ευγενή και μορφωμένο νομικό, μια ενσάρκωση των καλύτερων πλευρών ενός Ρωμαίου, που καθιστά γόνιμη για νομικούς ορισμούς την στωική διδασκαλία και προσφέρει μόνιμες υπηρεσίες για μια συστηματοποίηση του δικαίου) έως τον Γ α ' ί ο (τον κομψότερο και διαυγέστερο, συνάμα και τον εμβριθέστερο των κλασικών νομικών βλ. Π. Β ι ζ ο υ κ ί δ η, Ο Γάιος και το έργο του, 1937) και ακολούθως βλ. C o i n g, *Geschichte u. Bedeutung des Systemgedankens in der RW*, 1956· H e r b e r g e r, *Dogmatik. Zur Feschichte von Begriff u. Methode in Medizin u. Jurisprudenz*, 1981· H o r a k, *Dogma u. Dogmatik*, SZ 101 (1984) 275 εε· K a s e r, *Zur Methode*, 76 εε· W i e a c k e r, *Röm. Rechtsgeschichte I*, 1988, σ. 618 εε· ιδίως δε F u h r m a n n, *Das systematische Lehrbuch*, 1960· πρβλ. και K α ρ ά σ η, Ο δικαιοκός θεσμός ως μεθοδολογικό πρόβλημα, τιμ. τόμ. Γ. Μητσοπούλου I, 1993, σ. 555, 561 εε.

288. Πρβλ. W i e a c k e r, *Röm. Rechtsgeschichte I*, 1988, σ. 622 εε.

289. Αναλ. πρότ. Α. 46 a 31-46 b 37· Αναλ., ύστ. Β 91 b 29· 91 b 12, 36· 96 b 25-97 b 6· 97a 23 εε.

290. Βλ. Κ ο υ σ ο ύ λ η, ό.π., με παραπομπές.

Βέβαια και ο Πλάτων χρησιμοποιεί την μέθοδο της διαιρέσεως μέσω της σπουδής των γενών. Τα γένη γίνονται προσιτά στην γνώση αφ' ενός μέσω «διαιρέσεως»²⁹¹ και αφ' ετέρου μέσω «συναγωγής»²⁹². Από την σπουδή των γενών πρέπει να αναπτυχθούν αρχές, που να ισχύουν για τα διάφορα γένη και να κάνουν δυνατή την γνώση των κατ' ιδίαν φαινομένων. «Διαίρεση» και «συναγωγή» συνδέονται έτσι με την έννοια της πλατωνικής διαλεκτικής, αφού υπηρετούν την γνώση των απόλυτων αληθειών: οι μέσω αυτών σχηματιζόμενοι «ορισμοί» και «θέσεις» δεν είναι μόνο έννοιες αλλά οντικές οντότητες («τελείως όντα»), οι οποίες δυνάμει της «μετοχής» του γινώσκοντος υποκειμένου (του «νοός») στο οντολογικό γεγονός (το «είναι») ξανα-γινώσκονται. Η πλατωνική μέθοδος της διαιρέσεως λόγω του διαλεκτικού της χαρακτήρα είναι λιγότερο πιθανό να επηρέασε το πρακτικό πνεύμα των Ρωμαίων νομικών. Τούτο παρά την επίμονη θέση του S c h u l z²⁹³ για το αντίθετο. Αυτός θεμελιώνει την θέση του –πέρα από την παραπομπή στον L a P i r a²⁹⁴– ιδίως στον K i κ έ ρ ω ν α, ο οποίος στον Brutus 41, 152, επαινεί τον φίλο του Servius ως τον πρώτο και μοναδικό εκπρόσωπο της «διαλεκτικής νομικής επιστήμης», μάλιστα τον χαρακτηρίζει –υπαινισσόμενος σαφώς το χωρίο του Πλάτωνος, Φίληβ. 16 C: «ἦν δηλῶσαι μὲν οὐ πάνυ χαλεπόν, χρῆσθαι δὲ παγχάλεπον»– ως νέον Προμηθέα, που «στον σκοτεινό κόσμο της νομικής επιστήμης έφερε το θείο φως της διαλεκτικής». Ο ίδιος ο S c h u l z χαρακτηρίζει, στη συνέχεια, την θέση αυτή του K i κ έ ρ ω ν α ως «παράδοξη υπερβολή» (“groteske Übertreibung”).

ββ. Μήπως όμως τους Ρωμαίους νομικούς επηρέασε –πέρα από την αριστοτελική μέθοδο της διαιρέσεως– και η στωική λογική; Η αριστοτελική μέθοδος της διαιρέσεως έγινε κοινό κτήμα της ελληνιστικής επιστημολογίας, συνέβαλε στην ανάπτυξη επιστημονικών κλάδων, όπως της ιατρικής²⁹⁵, και επηρέασε τις μεταγενέστερες φιλοσοφικές κατευθύνσεις, όπως των Σκεπτικών και ακόμη των Στωικών. Αυτοί εμβάθυναν περισσότερο και –παρά τις απόψεις του P r a n t l²⁹⁶ και του Z e l l e r²⁹⁷ και

291. Σοφιστής 253 D: «τὸ κατὰ γένη διαιρεῖσθαι». Βλ. S t e n z e l, Studien zur Entwicklung der platonischen Dialektik von Sokrates zu Aristoteles, 1917, σ. 62 εε.

292. Φαίδων 226 C.

293. Geschichte der röm. Rechtswissenschaft, 1961, σ. 73.

294. La genesi del sistema nella giurisprudenza Romana: I. Problemi generali, εις Studi in onore di F. Virgili, 1935· L'art sistematrice, εις Bull. 42, NS 1, 1934, σ. 336 εε· III. Il metodo, SD 1, 1935, σ. 319 εε· IV. Il concetto di scienza, εις Bull. 44, 1936, σ. 131.

295. Βλ. M. H e r b e r g e r, Dogmatik. Zur Geschichte von Begriff und Methode in Medizin und Jurisprudenz, 1981.

296. Ό.π., σ. 404 εε.

297. Die Philosophie der Griechen III, 1880,

άλλων²⁹⁸, που δεν βλέπουν σε αυτούς παρά μία αδέξια επανάληψη της λογικής του Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η- άνοιξαν (όπως γίνεται σήμερα δεκτό²⁹⁹) νέους ορίζοντες, θέτοντας την βάση για την λεγόμενη σήμερα «προτασιακή Λογική» (Aussagelogik)³⁰⁰ σε αντιδιαστολή³⁰¹ προς την αριστοτελική «Λογική των τάξεων» (Klassenlogik)³⁰². Αντικείμενο της στωικής λογικής δεν είναι ούτε οι πλατωνικές ιδέες ούτε τα αριστοτελικά είδη αλλά (ασώματα, πλην υπαρκτά) πράγματα. Έργο της λογικής δεν είναι οι λογικές σχέσεις μεταξύ των εννοιών, αλλά η λογική σύνδεση των πραγμάτων με τις προτάσεις που περιγράφουν τα πράγματα· δηλ. η ανεύρεση της σημασίας των πραγμάτων μέσω της λογικής μορφής των προτάσεων που τα χαρακτηρίζουν. Ο J. M i q u a l, με μία εκτενή μελέτη του³⁰³, έδειξε ότι τουλάχιστον τρεις νομικοί, ο P r o c u l u s, ο I o u λ ι α ν ό ς και ο S c a e v o l a, τελούσαν εν γνώσει της στωικής λογικής και την χρησιμοποίησαν στο έργο τους. Το συμπέρασμα τούτο του M i q u a l

298. Βλ. Κ. Ι ε ρ ο δ ι α κ ό ν ο υ, Παρακμή και αναβίωση της μελέτης του Στωικισμού, «Δευκαλίων» 15/1, 1997, σ. 7, 22 εε.

299. Μετά τις έρευνες ιδίως του J. L u k a s i e w i c z, Philosophische Bemerkungen zu mehrwertigen Systemen des Aussagenkalkulus, 1930· Zur Geschichte der Aussagenlogik, "Erkenntnis" 5 (1935) 111 εε· βλ. και H. S c h o l z, Geschichte der Logik, 1931, σ. 31 εε· B u h r k a m p, Logik, 1932, σ. 7, 53· B o c h e n s k i, Formale Logik ³(1970) §§ 18-23· M. F r e d e, Die stoische Logik, 1974· E. K a p p, Die Ursprung der Logik bei den Griechen, 1965, σ. 87-88· M. F o r s c h n e r, Stoa, Hist. Wörterbuch der Philos. 10 (1998) 178-180· B. M a t e s, Stoic Logik, 1953, ²1961· L o n g, Η ελληνιστική φιλοσοφία-Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί (μετάφρ. Στ. Δημπούλου/ Μ.Δραγώνα-Μονάχου), 1997, σ. 198 εε· J. B r u n, Ο Στωικισμός (μετάφρ. Σ. Βασιλείου), 1990· Κ. Γ ε ω ρ γ ο ύ λ η, Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας Α, 1975, σ. 367 εε· E. B r e h i e r, Ιστορία της φιλοσοφίας (μετάφρ. Π. Ιωαννίδη), 1957, Α, σ. 222 εε· J. B a r n e s, Η ελληνιστική φιλοσοφία και επιστήμη, εις J. B o a r d m a n/ J. G r i f f i n/ O. M u r r a y (επιμ.), Η Ελλάδα και ο ελληνιστικός κόσμος, εκδ. Νεφέλη, σ. 530, 550-557· Γ. Μ ο υ ρ έ λ ο υ, Παραγωγή και επαγωγή, 1946, σ. 16-17· πρβλ. Ι α τ ρ ο δ ι α κ ό ν ο υ, ό.π., σ. 26 εε.

300. Περιεκτική περιγραφή του προτασιακού λογισμού βλ. εις Α ν α π ο λ ι τ ά ν ο υ, Εισαγωγή στη φιλοσοφία των Μαθηματικών ⁴(1985) 163 εε. Απόπειρα δε εφαρμογής στο δίκαιο βλ. εις I. Α ρ α β α ν τ ι ν ο ύ, Στοιχεία μεθοδολογίας του δικαίου Α-Β, χ.χρ., σ. 40 εε.

301. Ευσύνοπτη σύγκριση αριστοτελικής και στωικής λογικής επιχειρεί ο L o n g, ό.π., σ. 230-231. Η λογική των Στωικών έχει πάντως μεγαλύτερο πλάτος από την λογική όπως την εννοούμε σήμερα, αφού περιλαμβάνει και στοιχεία γνωσιολογίας και οντολογίας και θεωρίας της γλώσσας.

302. Όπως εξελίχθηκε, με την σύγχρονη διατύπωσή της, αρχικά από τον B o o l e, The Mathematical Analysis of Logik, 1847, και an Investigation of the Laws of Thought, 1854. Πρβλ. I. Α ρ α β α ν τ ι ν ο ύ, Οι νομικοί χαρακτηρισμοί του Ιδιωτικού Διεθνούς δικαίου και ο λογικός λογισμός των τάξεων, EEN 33 (1966) 320 ε.

303. Stoische Logik und röm. Jurisprudenz, SZ 87 (1970) 85-122.

δεν φαίνεται να ανασκευάσθηκε μέχρι στιγμής από τους νεώτερους. Ο ίδιος ο V i e h w e g³⁰⁴, κατηγορηματικός αρνητής της στωικής επιρροής στο Ρωμαϊκό δίκαιο, στην τελευταία έκδοση του δοκιμίου του, το 1974, δηλ. 4 χρόνια μετά την εμφάνιση της εργασίας του M i q u a l, περιέργως δεν αναφέρεται σε αυτήν. Η μόνη επιφύλαξη που θα μπορούσε να διατυπωθεί είναι γενικής φύσεως και σχετίζεται με τις δυσχέρειες που συνεπάγεται η τάση να νοηθεί η αρχαία παράδοση με στοιχεία του σύγχρονου προτασιακού λογισμού και της συμβολικής γλώσσας³⁰⁵, όπως κάμνει ο M i q u a l. Στα πλαίσια της δικής τους Λογικής οι Στωικοί προέβησαν –όπως ήδη ελέχθη³⁰⁶– στην διάκριση μεταξύ «διαιρέσεως» και «μερισμού» και ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με τον «μερισμό»³⁰⁷, δηλ. με την σχέση του όλου προς τα μέρη. Από την σκοπιά αυτή διατύπωσαν μία θεωρία για τα πράγματα, από την οποία οι νομικοί άντλησαν κριτήρια για την νομική ταυτότητα τόσο των ενώσεων προσώπων (collegia, municipies, legio, iudicium) όσο και των ομάδων πραγμάτων (corpus ex distantibus, grex). Για αμφότερες αυτές τις συσσωματώσεις τα D. 41, 3, 30 pr. Pomp. 30 Sab. παραπέμπουν ρητώς στην εισαχθείσα από την Στοά (το αργότερο από τον Χ ρ ύ σ ι π π ο) τριμερή διάκριση των πραγμάτων ως (οντολογικά μόνον υπαρκτών³⁰⁸) φυσικών οντοτήτων σε «ηνωμένα» (quod continetur uno spiritu, ut homo, tignum, lapis), «συνημμένα» (quod ex contingentibus hoc est pluribus inter se cohaerentibus constat ... ut aedificium navis armarium) και «σώματα εκ διεστώτων» (corpora ex distantibus), τα τελευταία τούτα από νομική άποψη τόσο ως σύνολα οργανικώς εμφύχων πραγμάτων όσο και ως ενώσεις προσώπων³⁰⁹. Οι διακρίσεις αυτές, που δεν ανταποκρίνονται προς την αριστοτελική μέθοδο της «διαιρέσεως», είναι δυνατές ως θεμελιώσεις ενός μη-αριστοτελικού συλλογισμού, ενός λιγότερο λογικού και περισσότερο αξιολογικού συλλογισμού³¹⁰.

304. Topik und Jurisprudenz ³(1974) 61.

305. Για το πρόβλημα τούτο βλ. v. F r i t z, Gnomon 52 (1980) 8 εε.

306. Βλ. παραπ. στο κείμενο κοντά στην σημ. 39.

307. Πρβλ. τον ορισμό του στωικού Κ ρ ί ν η στον Δ ι ο γ. Λ α έ ρ τ. VII 62· A r m i n, Stoc. Vet. Fragm. III App. VII: «Μερισμός δὲ ἐστὶ γένος εἰς τόπους κατὰ ταξίς, ὡς ὁ Κρίνις· οἷον τῶν ἀγαθῶν τὰ μὲν ἐστὶ περὶ ψυχὴν, τὰ δὲ περὶ σῶμα».

308. Βλ. P o h l e n z, Die Stoa ³(1964) 64 εε.

309. Βλ. W i e a c k e r, Röm. Rechtsgeschichte I, 1988, σ. 648, όπου και οι στωικές πηγές και η σχετική βιβλιογραφία. Βλ. και S c h n o r r v. G a r o l s f e l d, Geschichte der juristischen Person I, 1933, σ. 177 εε· S o k o l o w s k i, Sachbegriff und Körper in der klassischen Jurisprudenz, 1907/1959· πρβλ. και C o i n g, Zum Einfluss der Philosophie des Aristoteles auf die Entwicklung des röm. Rechts, SZ 69 (1952) 24, 39.

310. Πρβλ. και H o r a k, Rationes decidendi, σ. 232 σημ. 24.

Στις θεμελιώσεις ενός τέτοιου συλλογισμού συνέβαλαν –πέρα από την θεωρία του «μερισμού» των πραγμάτων– και η στωική γλωσσολογία, που και αυτή αποτελεί τμήμα της ευρέως νοούμενης στωικής λογικής. Η συμβολή της στωικής γλωσσολογίας αναφέρεται ειδικότερα στον τομέα της νομικής ερμηνείας (νόμου ή δικαιοπραξίας) και δι' αυτής στην διαμόρφωση του νομικού συλλογισμού. Επειδή όμως η στωική γλωσσολογία διακρίνεται σε γενική γλωσσολογία (θεωρία της γλώσσας) αφ' ενός και σε φωνητική, γραμματική και ετυμολογία αφ' ετέρου³¹¹, ερευνητέα η συμβολή ενός εκάστου από τους κλάδους αυτούς (εκτός της φωνητικής, που σημασία έχει μόνον για την ρητορική) στην εξέλιξη της νομικής ερμηνείας.

Ερευνητέα πρώτα η συμβολή της γενικής γλωσσολογίας. Τις βασικές αρχές της γενικής θεωρίας της γλωσσολογίας στο σύστημα της στωικής λογικής και γενικότερα της φιλοσοφίας³¹² μας δίνουν οι εξής τρεις περιπτώσεις: «Προηγείται ή φαντασία, εἴθ' ἡ διάνοια ἐκλαλητική ὑπάρχουσα, ὃ πάσχει ὑπὸ τῆς φαντασίας τοῦτο ἐκφέρει λόγῳ» (πρώτη έρχεται η εντύπωση, και έπειτα ο νους, έχοντας την ικανότητα να εκφέρει λόγο, εκφράζει με λέξεις την εμπειρία που παρήγαγε η εντύπωση)· «πάντα τὰ πράγματα διὰ τοῖς ἐν λόγοις θεωρίας ὁρᾶσθαι» (όλα τα πράγματα να διακρίνονται με την σπουδή της διαλεκτικής)· «τῆς διαλεκτικῆς θεωρίας συμφώνως δοκεῖ τοῖς πλείστοις ἀπὸ τοῦ περὶ φωνῆς ἐνάρχεσθαι τόπου» (οι πιο πολλοί συμφωνούν ότι ταιριάζει να ξεκινάει κανείς την σπουδή της διαλεκτικής από εκείνο το μέρος της που έχει για θέμα του τον λόγο)³¹³. Οι Στωικοί ονομάζουν «λόγον» την λέξη, όταν αυτή ως φωνή «έναρθρος» και «εγγράμματος» έχει νόημα. Στον λόγο διακρίνουν –χρησιμοποιώντας (λέει ο R o b i n s³¹⁴) όρους που αντανακλούν άμεσα τους όρους “signifiant” και “signifié” του d e S a u s s u r e– το «σημαίνον» από το «σημαινόμενο» ή «λεκτόν»³¹⁵. Το λεκτόν είναι το νοούμενο (πράγμα) και σε αντίθεση προς το σημαίνον και το τυγχάνον (= το πράγμα) είναι ασώ-

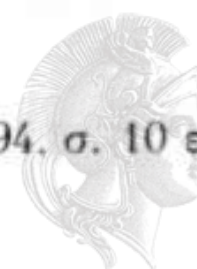
311. Πρβλ. R. H. R o b i n s, Σύντομη ιστορία της γλωσσολογίας (μεταφρ. Α. Μουδοπούλου), 1989, σ. 33.

312. Βλ. R o b i n s, ό.π., σ. 32 εε.· L o n g, ό.π., σ. 213 εε.· M. P o h l e n z, Die Begründung der abenländischen Sprachlehre durch die Stoa, 1939· τον ίδιον, Die Stoa I, ³(1964) 37 εε.· K. B a r w i c k, Probleme der stoischen Sprachlehre und Rhetorik, 1957· G e n t i n e t t e, Zur Sprachbetrachtung bei den Sophischen und in der hellenistisch-stoischen Zeit, 1963, σ. 193 εε.· H. A r e n s, Sprachwissenschaft: der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart, ²(1969).

313. Δ ι ο γ. Λ α έ ρ τ., Βίοι φιλοσόφων 7. 49, 7. 83 και 7. 55 (αντιστοίχως). Βλ. R o b i n s, ό.π., σ. 33.

314. R o b i n s, ό.π.

315. Βλ. για τα αμέσως επόμενα Α υ γ ε λ ή, Φιλοσοφία της γλώσσας, 1994, σ. 10 εε.

ματο. Ως νοητικό περιεχόμενο το «λεκτόν» έχει διωποκειμενικό χαρακτήρα, μπορούν δηλαδή να το συλλάβουν και άλλοι. Οι Στωικοί διακρίνουν λοιπόν το γλωσσικό σημείο (σημαίνον), το τυγχάνον (το πράγμα) και το λεκτόν ή σημαίνόμενον, δηλ. το νόημα³¹⁶. Στα λεκτά (ή σημαίνόμενα) δεν αναγνωρίζεται μια ιδιαίτερη οντική ύπαρξη, αλλά η δυνατότητα διανθρώπινης συνεννοήσεως συνάγεται από τον παγκόσμιο (σπερματικό) Λόγο μέσω της κοινής χρήσεως των συμφωνημένων γλωσσικών σημείων. Αυτή η αντίληψη της σχέσεως μεταξύ σημαίνοντος και σημαινομένου διευκόλυνε –λέει ο W i e a c k e r³¹⁷– τους νομικούς, κατά την ερμηνεία πολυσήμαντων νομοθετικών ή δικαιοπρακτικών εκφράσεων, να καταλήξουν σε ένα «λογικό», δηλ. κοινώς αποδεκτό αντικειμενικό νόημα, αποφεύγοντας την υποκειμενική ή εικαζόμενη και εν τέλει την αυθαίρετη ερμηνεία. Η συμβολή αυτή των Στωικών στην νομική ερμηνεία και δι' αυτής στην διαμόρφωση του νομικού συλλογισμού είναι προφανώς σημαντική.

Η στωική θεωρία για την ετυμολογία των λέξεων³¹⁸ συνδέεται άμεσα με την στωική φυσική φιλοσοφία. Οι Στωικοί, παίρνοντας θέση στην γλωσσολογική διαμάχη, αν τα ονόματα είναι ορθά «φύσει» (Η ρ ά κ λ ε ι - τ ο ς) ή «θέσει», κατά συνθήκη (Π α ρ μ ε ν ί δ η ς)³¹⁹, υποστήριξαν την άποψη για την φυσική προέλευση της γλώσσας, δίνοντας μεγάλη σημασία στην ονοματοποιία και τον συμβολισμό των φθόγγων. «Κατά την άποψη των Στωικών, τα ονόματα (οι λέξεις) γίνονται με τρόπο φυσικό, αφού οι πρώτοι φθόγγοι αποτελούν μίμηση των πραγμάτων (που ονομάζουν)»³²⁰.

316. Ο A υ γ ε λ ή ς, ό.π., παραπέμπει στο εξής χαρακτηριστικό απόσπασμα: «Ἦν δὲ καὶ ἄλλη τις παρὰ τούτοις διάστασις, καθ' ἣν οἱ μὲν περὶ τῷ σημαινομένῳ τὸ ἀληθές τε καὶ ψεῦδος ὑπεστήσαντο, οἱ δὲ περὶ τῇ φωνῇ, οἱ δὲ περὶ τῇ κινήσει τῆς διανοίας. Καὶ δὴ τῆς μὲν πρώτης δόξης προεστήκασιν οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς, τρία φάμενοι συζυγεῖν ἀλλήλους, τὸ δὲ σημαίνόμενον καὶ τὸ σημαίνον καὶ τὸ τυγχάνον, ὧν σημαίνον μὲν εἶναι τὴν φωνήν, οἷον τὴν «Δίων», σημαίνόμενον δὲ αὐτὸ τὸ πρᾶγμα τὸ ὑπ' αὐτῆς δηλούμενον καὶ οὗ ἡμεῖς μὲν ἀντιλαμβανόμεθα τῇ ἡμετέρα παρυφισταμένου διανοία, οἱ δὲ βάρβαροι οὐκ ἐπαΐουσι καίπερ τῆς φωνῆς ἀκούοντες, τυγχάνον δὲ τὸ ἐκτὸς ὑποκείμενον, ὥσπερ αὐτός ὁ Δίων. Τούτων δὲ δύο μὲν εἶναι σώματα, καθάπερ τὴν φωνήν καὶ τὸ τυγχάνον, ἐν δὲ ἄσώματον, ὥσπερ τὸ σημαίνόμενον πρᾶγμα καὶ λεκτόν, ὅπερ ἀληθές τε γίνεται ἢ ψεῦδος» (A r m i n, Stoic. Vet. Fragm. II, 166).

317. Ό.π., σ. 653.

318. Βλ. γενικά P o h l e n z, Die Stoa I ³(1964) 37 εε.· D a h l m a n n, Varro und die hellenistische Sprachtheorie, 1932, σ. 6 εε.· R e i t z e n s t e i n, RE 6 (1907) 808 εε.· D. T s e k o u r a k i s, Studies in the Terminology of Farly Stoic Ethics, Wiesbaden 1974.

319. Βλ. A υ γ ε λ ή, Το φιλοσοφικό πρόβλημα της γλώσσας στον Αριστοτέλη, εις Δ. Ζ. A ν δ ρ ι ό π ο υ λ ο υ (επιστ. εποπτεία), Αριστοτέλης (Αφιέρωμα στον J.P. Anton), ³(1997) 356 εε. (όπου και οι θέσεις Πλάτωνα και ιδίως Αριστοτέλη).

320. Ω ρ ι γ έ ν η ς, Κατά Κέλσον 1. 24: «ὥς νομίζουσιν οἱ ἀπὸ Στοᾶς φύσει [ἐστὶ τὰ ὀνόματα] μιμουμένων τῶν πρώτων φωνῶν τὰ πράγματα».

Αυτή η στάση συνέπλεε με την γενικότερη πεποίθησή τους ότι η φύση πρέπει να είναι ο οδηγός στην ανθρώπινη ζωή. Έτσι και στην ετυμολογία τους απέδιδαν μεγάλη σπουδαιότητα στους «πρωταρχικούς τύπους» ή «πρώτους φθόγγους» των λέξεων («πρῶται φωναί»), που ισχυρίζονταν ότι αποτελούσαν ονοματοποιίες, οι οποίες υπέστησαν αργότερα ποικίλες μεταβολές³²¹. Με άλλα λόγια· για να έρθει κανείς στο πρωταρχικό νόημα των λέξεων, πρέπει να συσχετίσει τις λέξεις μεταξύ τους και να συγκρίνει τις ομοιότητές τους. Το νόημα ανευρίσκετο (όχι, όπως κατά την σύγχρονη γλωσσολογική επιστήμη, μέσω ιστορικο-γενετικής απαγωγής ή υφολογικής αναλύσεως, αλλά) μέσω της ομοιότητας των γλωσσικών φθόγγων (και ακόμη των τρόπων γραφής)³²². Η θεωρία αυτή, που είναι δύσκολα προσιτή στην σύγχρονη σκέψη, επηρέασε εν τούτοις κατά πρώτο μεν λόγο την ρωμαϊκή ρητορική, πέρα όμως από αυτή τους ρωμαίους νομικούς και μάλιστα όχι μόνον τους πλέον συντηρητικούς αλλά και τους πρωτοπόρους, όπως ο *Se x. A e l i u s*, ο *Κ ά τ ω ν υ ι ό ς*, ο *S e r v i u s* και ο *L a b e o*, που διακρίνονταν για τις γλωσσολογικές και γραμματικές τους γνώσεις μεταξύ των νομικών³²³.

Σημαντικό κεφάλαιο στην στωική γλωσσολογία αποτελεί και η γραμματική των Στωικών³²⁴. Αυτή την χαρακτηρίζει η λεγόμενη δεύτερη διαμάχη της αρχαιότητας, της αναλογίας με την ανωμαλία³²⁵. Οι αναλογιστές δίδασκαν ότι η γενική εξηγητική αρχή για τα γραμματικά φαινόμενα (τύπους, κλίσεις κλπ.) είναι η αναλογία· η γλώσσα διέπεται από αρμονία και συμμετρία και είναι θεμελιωμένη στον λόγο. Στην θεωρία αυτή οι αντι-αναλογιστές αντέτασσαν ότι η ανωμαλία είναι η γενική εξηγητική αρχή των φαινομένων της γραμματικής. Η γλώσσα δεν είναι αποτέλεσμα λογικής διεργασίας, αλλά διαμορφώνεται από τις ανάγκες της καθημερινή χρήσεως³²⁶. Οι αναλογιστές είχαν αριστοτελική προέλευση, ενώ οι άλ-

321. *R o b i n s*, ό.π., σ. 37/38.

322. *W i e a c k e r*, ό.π., σ. 654-655. Πρβλ. και *H. H a m m e n*, ό.π. [σημ. 258] σ. 419.

323. *W i e a c k e r*, ό.π., σ. 656-657.

324. Βλ. γενικά *R o b i n s*, ό.π., σ. 48 εε· *S t e i n t h a l*, *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern*, 1863· *B a r w i c k*, *Remmius Palaemon und die röm. ars grammatica*· *H. K o l l e r*, *Die Anfänge der griechischen Grammatik*, "Glotta" 37 (1958), σ. 5-40· *R. T. S c h m i d t*, *Die Grammatica der Stoiker* (γερμαν. μετάφρ. της λατινικής εκδ. 1839 του *K. Hülser*), 1979· *F. H. C o l s o n*, *The analogist and anomalist controversy*, "Classical quarterly" 13 (1919) 24-36.

325. Αποτελεί συνέχεια της παλαιάς διχοστασίας, αν η γλώσσα έχει φυσική ή συμβατική προέλευση.

326. *Τ α τ ά κ η ς*, Παναίτιος ο Ρόδιος, ιδρυτής της Μέσης Σχολής, εις Μελέτες ιστορίας της φιλοσοφίας, 1980, σ. 131. Η ίδια ριζική διαφορά χώριζε τις δύο σχολές και στην μελέτη των ποιητών. Ο *Α ρ ί σ τ α ρ χ ο ς* ερμήνευσε τόν Όμηρο μόνο με τα εφό-

λοι στωική· οι Στωικοί θεωρούσαν την γλώσσα (σύμφωνα με την κοσμοαντίληψή τους) ως φυσική ανθρώπινη ικανότητα, που πρέπει να την δέχεται κανείς όπως είναι, με την έλλειψη κανονικότητας που την χαρακτηρίζει³²⁷. Η αντιπαράθεση είναι πιθανό να οξύνθηκε από την αντιζηλία των δύο κυριότερων πνευματικών κέντρων που βρίσκονταν κάτω από μακεδονική διοίκηση, της Αλεξάνδρειας, όπου δέσποζαν οι αναλογικοί, και της Περγάμου, όπου κυριαρχούσαν οι Στωικοί. Εκπρόσωπος των αναλογιστών ήταν ο Α ρ ί σ τ α ρ χ ο ς από την Σαμοθράκη, κορυφαίος γραμματικός που δίδασκε στο Μουσείο (:Πανεπιστήμιο) της Αλεξανδρείας, και περιφανής αντίπαλός του ο Κ ρ ά τ η ς ο Μ η λ ι ώ τ η ς, διδάσκαλος του Παναιτίου, κατοπινού ηγέτη της Μέσης Στοάς. Στον Κ ρ ά τ η οφείλεται και η εισαγωγή των γλωσσικών σπουδών στην Ρώμη, και τούτο συνδέεται μάλιστα με ένα από εκείνα τα γραφικά επεισόδια που κάνουν ευχάριστη την διήγηση του ιστορικού. Ο Κ ρ ά τ η ς βρέθηκε στην Ρώμη στα μέσα του 2^{ου} π.Χ. αι. με μια πολιτική αντιπροσωπεία του κυρίου του, βασιλιά της Περγάμου Αττάλου. Πηγαίνοντας όμως να επισκεφθεί τα αξιοθέατα έπεσε σε έναν ακάλυπτο οχετό και έσπασε το πόδι του. Καθηλωμένος, λοιπόν, στο κρεβάτι του μέχρι να γιατρευτεί, περνούσε τον καιρό του κάνοντας διαλέξεις γύρω από φιλολογικά θέματα μπροστά σε ένα διψασμένο ακροατήριο³²⁸. Επηρέασε αυτή η διαμάχη τους Ρωμαίους νομικούς; Το ερώτημα αυτό είναι δύσκολο να απαντηθεί³²⁹, πολύ περισσότερο διότι –παρά την σαφή διατύπωση των αντίπαλων επιχειρημάτων από τον Λατίνο συγγραφέα Β ά ρ ρ ω ν α μεταγενέστερα τον 1ο π.Χ. αι.– οι αντίθετες απόψεις δεν παρέμειναν στεγανές αλλά έως έναν βαθμό επηρέασαν η μία την άλλη. Έτσι π.χ. η αποκαλούμενη «Τέχνη Γραμματική» του Δ ι ο ν υ σ ί ο υ τ ο υ Θ ρ α κ ό ς³³⁰, μαθητή του αναλογιστή Α ρ ι σ τ ά ρ χ ο υ, ενώ ήταν έργο της αλεξανδρινής σχολής, είχε δεχθεί και στωική επίδραση³³¹. Από το άλλο μέρος, και οι αναλογιστές αναγνώριζαν κατά περίπτωση ότι όχι μόνον ο λόγος (ratio) αλλά και η καθημερινή χρήση (usus) παίζουν ρόλο στην ερμηνεία και

δια της φιλολογικής επιστήμης. Ο Κ ρ ά τ η ς βλέπει τον Όμηρο ούτε λίγο ούτε πολύ ως ένα στωικό φιλόσοφο. Με αλληγορικές ερμηνείες ανακαλύπτει στον ποιητή ένα πλήθος από φιλοσοφικές και επιστημονικές αλήθειες.

327. R o b i n s, ό.π., σ. 41.

328. R o b i n s, ό.π., σ. 71· R o s e, Ιστορία της λατινικής λογοτεχνίας (μετάφρ. Κ.Χ. Γρόλλιου) Β', 2(1994) 156.

329. Σημειωτέον ότι άσχετο προς την εν λόγω έριδα είναι το πρόβλημα της αναλογίας ως μεθόδου ερμηνείας και εφαρμογής του δικαίου.

330. Βλ. λεπτ. M. F u h r m a n n, Das systematische Lehrbuch, 1960, σ. 29 εε., 144 εε.

331. R o b i n s, ό.π., σ. 51.

διάπλαση των γραμματικών φαινομένων³³². Πέραν όμως των ανωτέρω, οι ειδικότερες συμβολές των Στωικών στην μελέτη της γραμματικής, που είναι πολλές και σημαντικές, είναι πιθανό να συνέβαλαν στην διαμόρφωση της γραμματικής ερμηνείας και εκείθεν στην θεμελίωση του συλλογισμού και της δικαιοκρίσεως. Κέντρο βάρους του γραμματικού επιχειρήματος –λέει ο W i e a c k e r³³³, και κατ' αρχήν δεν έχει λόγους κανείς να αμφιβάλει γι' αυτό– ήταν οι *coniunctio* και *disiunctio verborum*, η χρήση των χρόνων, οι αριθμοί και τα γένη, όπως επίσης η σημασία της διπλής αρνήσεως και της αναφορικής αντωνυμίας *quod*.

332. W i e a c k e r, ό.π., σ. 659 σημ. 117 (με παραπομπές).

333. Ό.π., σ. 659.